

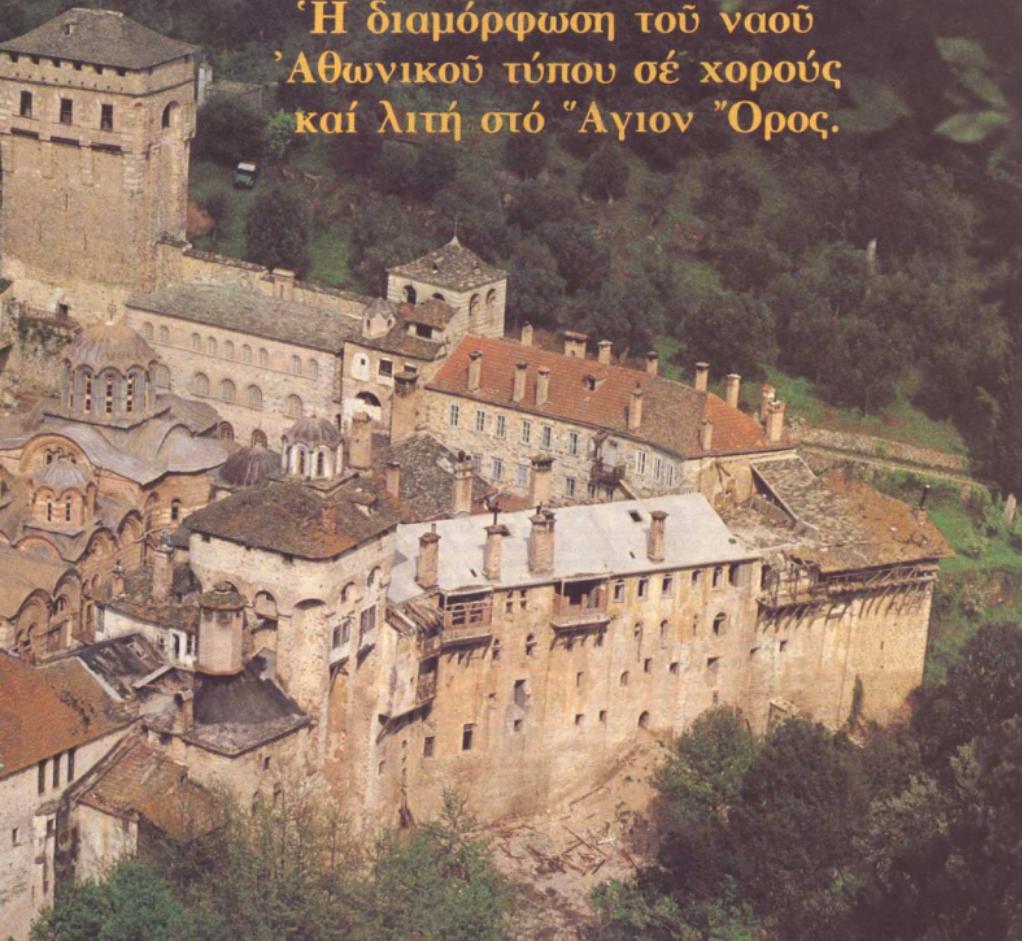
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

1. Η Μονή του Χελανδορίου, ιδωμένη από τα Β.Δ. υψηλάστα.

ΣΤΟ ΚΑΘΟΛΙΚΟ ΧΕΛΑΝΔΑΡΙΟΥ

‘Η διαμόρφωση τοῦ ναοῦ
Αθωνικοῦ τύπου σέ χορούς
καί λιτή στό “Αγιον” Όρος.

Η Μονή τοῦ Χελανδαρίου, στό “Αγιον” Όρος, γνωστή καί ως «τό σέρβικο μοναστήρι», είναι μιά από τις πιο άξιόλογες, φημισμένες, δημοφερες καί φιλόδενες μονές τοῦ “Αθωνος” (εικ. 1). Τοπογραφικά άνηκει στήν ομάδα μονών τῆς βόρειας άκτης, είναι ή πιό άπομακρυσμένη άπό τό κέντρο βάρους τῆς χερσονήσου πρός τά Β.Δ., καί άπέχει περίπου δυόμισυ χιλιόμετρα άπό τήν άκτη, κρυμμένη μέσα σέ σύσκια δάση, στή δεξιά όχθη ένός χειμάρρου.

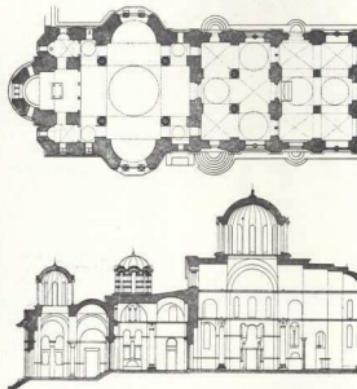
Η ονομασία της είναι παλαιοτάτη¹ καί όφειλεται πρόφανως στόν άρχικό ίδρυτή της, πού ήταν χελανδάριος², δηλαδή ιδιοκτήτης ή καπετάνιος σ' ένα χελάνδιον³. Κατά τόν ίδιο ονοματολογικό μηχανισμό ό απόθηκάριος τῶν υγρῶν ή δοχειάριος τῆς Μεγίστης Λαύρας, ίδρυσε τήν έπισης ώραια καί φημισμένη Μονή τοῦ Δοχειαρίου⁴, πάλι στό “Αγιον” Όρος.

Παῦλος Μ. Μυλωνᾶς

Καθηγητής Α.Σ.Κ.Τ.

2. Η αύλη και το Καθολικό της Μονής Χελανδαρίου.

3. Κάτοψη και τομή του Καθολικού Χελωνόπιου. Ἀποτύπωση τῆς ἀποστολῆς *Sebastianof* (1859-60), κλινού ἀπό το θιβλίο *G. Millet*, *L'École grecque dans l'Architecture byzantine*, Παρίσι, 1970², σ. 61, σχ. 28,29.

Η μέχρι σήμερα γραμμένη ιστορία του Χελωνόβαρου, άγνωση σχεδόν την διαδρομή της άρχικης Ελληνικής μονής⁵. Εποικία πάντα αυτών περιγράφεται κυρίως από την έποχη που περίεργαθε στους Σέρβους. Αύτο έγινε το 1198, όταν ο πρώτης μεγάλος ζωντανής της Σερβίας Στεφανός Νεμάνια, ήδη μοναχός Σμυρνεών, και ο γιος του Ράστο, γνωστός ως μοναχός Σάββας και άργοτερα "Άγιος Σάββας, έλαβαν χριστιανόπολη σημύλο από τον αυτοκράτορα Άλεξι Έγγελο" (1195-1203), πεθερό του Στέφανου, ή Σμυρνών, ώστε "το και τα είτε φρανσιούν δηλαδή κατηγορητικά μοναστρά του και σεμείο ανθρώπωσασθαι και είτε την πρότεραν και κρείτονα ταύτης ποποκατοτήναι κατάστασαν... οικείας δαπάναις... τήν τε του Λευκαντρίου, δηλαδή, καί τα κατ' την τοποθεσίαν των Μηλαέων..."⁶.

"Αμέσως μετά την παραχώρηση του χρυσόβουλου, όρχισαν οι έργασις. Κατά τόν βιογράφο του Άγ. Σάββα κτιστηκε ή έκληπτα, ή τράπεζα, ή πύργος, κτίρια κατοικίας και ή περιβόλου του συγκροτήματος". Ο έργασις αυτές υποτίθεται ότι συντελέστηκαν σ' ένα ίδιαιτερο βραχύ διάστημα: "ένας χρόνος και πέντε μήνες". Η περίοδος αυτή μικρανεί άκομη σε περίπου ένα χρόνο (Μάρτιος - Απρίλιος του 1198 ή αν και Μάρτιος - Απρίλιος του 1199), χάρις στην διερεύνηση δρισμένων δεδουλεύμαν⁷. Αν έξαρεσσι κανείς άκομη άλιγμας μήνες λόγω δυσκολιών που υπωδημήστε πάρουσιασθαι τον χειμώνα θα πρέπει να καταλήξει στο συμπέρασμα τως οι έργασις του 1198-99 δεν αφόρουν άνωνδικομένη όλα ανακάνειστον του υπάρχοντος ελληνικού μοναστηριού. Αυτήν την άποψη έπικουρε μεία φράση του χρυσόβουλου, που μάς ομήλει για τα κτίρια "... πάλαι μέν

πολυανθρώποις τε καὶ λαμπροῖς, νῦν δέ εἰς ἔρημους παντελή Κατάνασσαν καὶ τοιχοῖς μόνονς τὴν παταίτερον αὐτὸν εὐκλείας περιουσίων⁹ φράση ποιὲι, λέγει δέ μεσούς των γραμμῶν, ποιός τό συγκρότημα τῆς μονῆς ἦταν ἀπλῶς ἔρημοι καὶ δῆι ἐρειποί. Η φράση «καὶ τοι εφαντόν καπτηπτόκα», πού αναφέρεται πάνω ποιεῖ τῇ παρόδη τῆς βιογραφίας περὶ ἐρειπώδων κατεύθασης τοῦ παλαιοῦ μοναστηρίου, τὴν ἐποχὴν πού μεταβιθόστηκε, δῆι μπροσσούσαν να ἐξηγήσων δύναμιν μέτερποδος κολακείας, δύο ἀναντίθετοι σε δημότηρα, βιογραφίες μεγιστάνων ἡ κτηπορικές ἐπηγραφές.¹⁰ Μέ αὐτό τό σκεπτικό δέ πρέπει νά δούμε τις ἑραγίστικές τῶν Νεμάων, ὡς ἀνακαινιστικές: ἐπισκευή στεγάνων, συμπλήρωση περιβόλου, ἀνώμυνα πύργου¹¹ κ.π.τ. Βεβαίως μέ αὐτό τό σκεπτικό δά δυσκολευτούμενον δέ χρειζόμενον τόπο τού 1198, χτίστηκε νέα ἐκκλησία¹² Ἰωαννού μάλιστα ο ναός του παλαιού Χελανδαρίου, ὅντας δόλος λιθόκτιστος, χώρις Ἐλίνα νημάτων, να είναι τό κτίριο που διὰ χρειάσταντος τις ὀλιγότερης ἐπισκευές καὶ παραλήφθηκε όπως ἡ πατέντη σερβίκη διαδρομής του.

Τό μοναστήρι, καὶ ίδιως τό καθολικό έθνεις αἰσιῶς στις ἀρχές του 1400 αι., ὅποτε ὁ σπουδαῖος Κράλης Στέφανος Οὐρώπων δέ υετερός, ὁ ἐπιλεγόμενος Μιλόγιν¹³ ἀπόφασες, ὡς φαίνεται για λόγους πολιτικής προβολής, νά κατεδαφίσει τόν παλαιό καὶ καθ' αὐτό σε βεμέλι του νά ἀνέγειρει νέο, (εἰκ. 2.3) αὐτόν πού σημερινό θαυμάσιος ὡς ἐναντίο τού πού μέριστερος βαζαντινών ναούς.

Μία τελευταία προσθήτη στόν ναό αὐτόν ἔγινε λίγο πριν ὅπο τό 1389, από τόν Πρίγκιπα Λαζαρού. Κατ' αὐτήν ἔνας ὑπάρχων δινούχος Ἐνιάμβραχτος τού νοού του Μιλόγιν μετασκευάστηκε σε κλειστό σε

διευρυμένη κάτοψη, με δύο έσωτερικές κολόνες¹⁴. Είναι ό γνωστον έδειράθηκαν το πλήγμα Λαζάρου.
Μία συστηματική διερεύνηση της μορφής και της κατασκευής του ύπαρχοντας λαζαρίου θα μπορούσε να διαπιστωθεί για τὸν ναό του 14ου αι., για τὸν ἄρχαιο ναό, ἀλλὰ και για τὴ διαμόρφωση τοῦ ἀρχετυπονικοῦ τύπου ναοῦ, γνωστοῦ ὡς ḥωνικοῦ ή ἀγρεπικοῦ, πρὸς τὸν ὅποιο συντάσσονται τὰ πλέον καθολικά και κυριακά τοῦ Ἀγίου Όρους, και για τὴ βαθμιαία διαμόρφωση αὐτοῦ τοῦ τύπου, στὸ ἀνηρευτικὸ διάστημα.

Θά ήταν τούς σκόπιμο να τολμήσουμε μια γρήγορη υπενθύμιση της δρολογίας τών τυμπάνων του Καθολικού, όπως συντίθεται σήμερα στο «Αγιον Όρος, δρολογίας πού υιοθετούμε επίσημας στην έποιησμανική διατύπωση».

κον

από οις¹¹.
Ο κυρίως νοός, προσεκτείνεται πέραν από τα πλάγια μέτρα με δύο πλαϊνές κόχυγες, που διασκορπίζονται κατά τον έγχυσην δέρμα και η συνοδεύουσα χορδοστήλη ή χορδή¹² που προστατεύεται από την πλαϊνή γεύση, διατηρείται από την πλαϊνή γεύση, υπάρχει, καθώς δύναται φραγμός της Κελεύδαρης. Είναι εύριξε γέραση, ρηγματίνας, πάνθηρας (εἰκ. 4-5) ποι οι έναντι σούνιον ωφέλιμη ή ευρέωφερη¹³. Οι τρόποι ο όφρος πού χρησιμοποιείται από τον γάιτον την εγγύη χώρα που προηγούνται των κυριών ναού, είναι λατρεία¹⁴.
Στη βιβλινήτην αρχετυπική χρησιμοποίηση ο όφρος ωφέλιμη για την σεντάνη έγχυση προβλήματα που προηγούνται του ναού¹⁵. Ο στενός ωφέλιμη για να χρησιμοποιηθεί τον έπιπλο όφρο με Miller: nathres έτιστ, έταινα έπιν έπα το χαρκοτρικόν γνωμάρατα των Αθηναϊκών ναού¹⁶. Ως πήπαν λόγον χρήσης ως μποτερ κανείς

παραδεξμάτων στον "Άθωνα. Είναι ναρφικές εύρεις και παρουσιάζονται με δύο, τεσσερις ή καβδίου κολόνες. Αυτή διλέπουν είναι η συνήθης πρακτική, σημερα στο "Ορος, ύπαρχουν θεβαίων καθολικά με δύο στενούς νόρβηρες, έως ών (εικ. 4) ο καθετικός νόμονται μεσονυκτικόν ή ξανθάρηκε και ο δύος μεσονάρθηκ ή προνάρθηκ. Υπάρχει συνήθης και ένας τρίτος προβλαμος προς τα δυτικά, ο ξενώναρθηκ που έχει την μορφή δινοκήπτη ή λειτούργης τοσδεστοχίας:

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΣΤΟ ΚΑΘΟΛΙΚΟ

A.- Τό μαρμάρινο τέμπλο

Τό μαρμάρινο τέμπλο του Χελανδαρίου έχει ήδη δημοσιευθεῖ, δύο φορές²⁴ αλλά διέλειπον ορισμένες λεπτομέρειες; Τό τέμπλο (εικ. 5) παποτελείται από δύο δισταύλα στην είσοδο της Πρόθεσης και τού Ιακωνικού και ένα τεράστιου στό μέσον: Παραπρούμε ότι:

1.-Τό τμήμα που άντιστοιχεί στην πρόθεση άντηκε σε δύο ρυθμόν από έκεινον τών άλλων δύο τημάτων. Δηλαδή τού κυρίων ιερού και τού διακονικού. Παραπρετείται έπιστης μιά παραμόρφωτα μαρμάρινο και υμους. Οι κορμοί τών κιονίσκων είναι δικταγνική διατομής και είναι συμφυες με τετραγωνικούς πεσσούσκους. Ή πρός τά δέντρα κατακόρυφη έδρα των πεσσούσκων φέρει, κατά τόν Ορλάνδο, μιά άνδραγκο φυτομορφή διακόσμηση (εικ. 6,6), ματιβό παρόμιο με έκεινο τού Πράτηπου τού Πρώταπου, στην Καρυές. (εικ. 6,6) που έχει χρονολογηθεί τό δάργο-τέρο στό πρώτο μισό του 10ου αι²⁵ Τά δύο κιονόκρανα της πρόθεσης έχουν μιά γεωμετρική φόρμα διαντομημένης πυραμίδας, με αθαβή διακόσμηση (εικ. 7, εικ. 8-1) που δέν μάς έπιπτει, καθ' άστον αφορά τή χρονολόγηση, ότι απομακρυνθούμε από τό τέλος του 10ου αι. ή τις άρχες του 11ου.

2.- Σχετικά με αύτό τό τμήμα όρχαλου τέμπλου που ύπαρχε στην πρόθεση, δια προσεχεί, δύο δύο μικρά κιονόκρανα — άσφαλων σε δεύτερη χρήση — έντελως ίδια με αύτα τῆς πρόθεσεως. Έχουν χρησιμοποιηθεί για νά στέψουν τού δύο κιονίσκων τού τρίλιθου παρθύρου τού δευτέρου όρφου, που άνοιγεται στο δυτικό τοίχο της λιτής, πάνω από τήν κεντρική είσοδο (εικ. 9).

3.- Τά άλλα δύο τημήματα τού τέμπλου εί-

ναι διαφορετικά από έκεινο τής προθέσεως, άλλα διαφέρουν και μεταξύ τους. Έτοι, τό κεντρικό τμήμα πού άντιστοιχεί στο ιερό θημα, αποτελείται από τεσσερις κιονίσκους έπι πεσσούσκους. Οι δύο μεσαιούς κιονίσκοι είναι σύνθετης διατομής, που έχει μορφή — δύπως με άκρωνθολογία καθορίζει ο "Ορλάνδος — δέσμης ράθθων ή λαμπάδων. Οι δύο μεσαιούς μόνον ζερέουν στο μισό ώψος τους, τό διακοσμητικό ματιβό τού διπλού σχονι-
νειδίους κόμβου. Πρόκειται για ενα μοτίθιο πολύ παλαιό και πολύ διαδεσμόνιο,²⁶ 27 δύπως π.χ. στά τέμπλο τής Αγ. Τριάδος του Κριελόποι, ή της Μονής Δαφνίου.²⁸ Η "παρουσία πάντων του μετώπου τού διπλού σχονιειδίους κόμβου στό Χελανδάρι, θά πρέπει νά θεωρηθεί διτί ύπογραμμίζει μια διρμάσιν συγγενεια ρυθμολογική με άντιστοιχο παραδείγματα διακοσμητικής γλυπτικής μνημείων τής Ήπειρου, τής Θεσσαλίας και τού Άγιου Όρους, που χρονολογούνται στό δευτέρο μισό του 13ου και τό πρώτο του 14ου αι., δύπως οι Βλαχερένες τής Αρτας, (1245), ή Πόρτα Παναγία (1283), τό Πρώταπο (1295 ή 1313)²⁹. Τό ματιβό ικρατεί και άργοτερα δύπως στό έγινον τέμπλο τού Μεγάλου Μετεώρου, (εικ. 10), κ.λπ. Οι δύο δύο κιονίσκοι, στίς άκρες τού μεσαιού τημάτου, έχουν άπλη δικταγνική διατομή. Ο διόρειος κιονίσκος είναι στενότερος και φέρει διακόσμησην άναλγυφη γεωμετρική, άποδειξη δεύτερης χρήσης. Είναι άσημοπι-
μένωτο δι τή διακόσμηση αυτή εύρισκεται στήν άνατολική κατακόρυφη έδρα, γεγονός που μαρτύρησε ην λάθος τού τεχνίτη κατά τήν έπαναποτέλεσην αυτού τού τημήματος τού τέμπλου. Οι δύο άκραιοι κιονίσκοι τού μεσαιού τημάτου, φέρουν, κάπτη άπλη τά κιονόκρανα, δακτύλιο και υπότραχηλιο. Τέλος οι δύο κιονίσκοι τού διακονικού, είναι σχετικά δριούιο με τό δάκραιο νότιο κιονίσκο τού μεσαιού τημάτου, άλλα χωρίς δακτύλιο και υπότραχηλιο.

4.- Τά κιονόκρανα τού μεσαιού τημήματος τού τέμπλου (εικ. 8-2) και τού διακονικού (εικ. 8-3), χρονολογούνται από τόν "Ορλάνδο, στό τέλος του 16ου ή τις άρχες του 17ου, έων ό κ. Νενάδοβιτς άπο πρόσθεμουσαν αναλογικά σχέδια, φωτογραφίες και τήν άκολουθη λεπτομερή περιγραφή (εικ. 11,12,13).

1.-Τό κεντρικό τμήμα τού δαπέδου είναι μιά όρθογωνική σύνθεση, πού προκύπτει από τήν θέση τών κιονών. Οι τεσσερις βάσεις ένωνται με τανίες ή διαδρόμους πολυχρώμους μαρμαροθεμητών από ορυκ seccile³⁰ (εικ. 11-α1, α2, εικ. 13-1). Πρόκειται για πλάκες υπόλευκου μαρμάρου Προκονήσου³¹, σκαμένες κατά μία σύνθεση εναλλασσομένων κύ-

κρανα τής λιτής. Στό συγκριτικό σχέδιο (εικ. 8), παραβέτομε τά κιονόκρανα τού κεντρικού τημήματος τού τέμπλου, τού διακονικού, τού καθολικού, τής λιτής και τού τριπλού τού θράπτικο τού πρύγκη Λαζάρου. Τό τελευταίο δύμας δέν μπορεί νά είναι μεταγενέστερο από τό 1389, πού θεωρείται οριακή χρονολόγηση για τόν ξενώναρθηκ. Έτοι, και τά δύμα μ' αύτο κιονόκρανα τού τέμπλου πρέπει ν' άνηκουν στον 14ο αι.

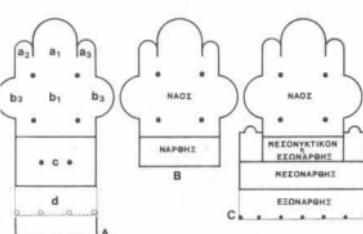
5.- Θα μπορούσε λοιπόν νά θεωρηθεί πώς τό τημήμα τού τέμπλου της πρόθεσης και τά κιονόκρανα τού τριπλού παραβύρου τής Αγ. Τριάδος του Κριελόποι, ή της Μονής Δαφνίου.²⁸ Η "παρουσία πάντων του μετώπου τού διπλού σχονιειδίους κόμβου στό Χελανδάρι, θά πρέπει νά θεωρηθεί διτί ύπογραμμίζει μια διρμάσιν συγγενεια ρυθμολογική με άντιστοιχο παραδείγματα διακοσμητικής γλυπτικής μνημείων τής Ήπειρου, τής Θεσσαλίας και τού Άγιου Όρους, που χρονολογούνται στό δευτέρο μισό του 11ου αι. Πρόκειται λοιπόν για ένα άπο τά πολύ παλαιά τέμπλα τού "Άγιου Όρους, εκ τών άποινων μερικά είναι άδοκη με σημάδι πού: τού Πρώταπου, Ιθέαρων, Ξενοφώντων, "Άγιου Νικολάου Βατοπεδίου, Ραθδούσου (Ιχνών), Κουμπηρίου Λαύρας, κ.λπ.

6.- Καθ' άστον αφορά τά άλλα δύο τημήματα τού τέμπλου, δηλαδή το μεσοίο τημήμα και έκεινον τού διακονικού πρέπει νά θεωρηθούν διτί άνηκουν στήν ανάκαστασεκή πού έγινε από τόν Μιλούτιν, τόν 14ο αι.

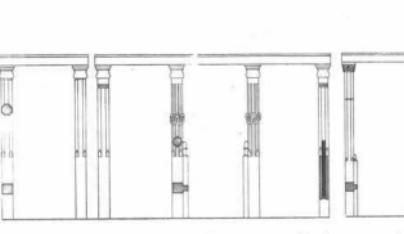
B.- Τό διακοσμητικό μαρμάρινο δάπεδο τού κυρίων ναού³²

Τό διακοσμητικό δάπεδο ή πάτος, δημιού τό άνωμαζον οι Βιζαντίνοι³³ άποτελείται από συνδυασμούς μαρμαροστρώσεων, και μαρμάρινων διακοσμήσεων. Έχει ήδη άποτυπωθεί κατά τό πλέιστον, σχεδιασθεί και δημιουργείται από τόν κ. Νενάδοβιτς³² Από τίς δικές μας άποτυπώσεις θά πρόσθεμουσαν αναλογικά σχέδια, φωτογραφίες και τήν άκολουθη λεπτομερή περιγραφή (εικ. 11,12,13).

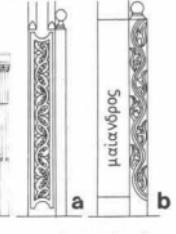
1.-Τό κεντρικό τμήμα τού δαπέδου είναι μιά όρθογωνική σύνθεση, πού προκύπτει από τήν θέση τών κιονών. Οι τεσσερις βάσεις ένωνται με τανίες ή διαδρόμους πολυχρώμους μαρμαροθεμητών από ορυκ seccile³³ (εικ. 11-α1, α2, εικ. 13-1). Πρόκειται για πλάκες υπόλευκου μαρμάρου Προκονήσου³⁴, σκαμένες κατά μία σύνθεση εναλλασσομένων κύ-

4. Συμβατική σχεδίαση, ορολογία τών μερών τού άθωνικού καθολικού.

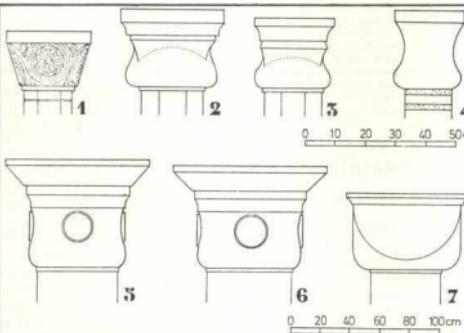
5. Τό μαρμάρινο τέμπλο τού Καθολικού Χελανδίου. Αποτυπωση Νενάδοβιτς.

6. Διακοσμητικά φυτομορφικά στοιχεία τών πεσσούσκων: a) από τό τέμπλο Χελανδαρίου, 6) από τό τέμπλο τού Πρώταπου τών Καρυών (πλήν μαϊάνδρου).

7. α. Κιονόκρατο του διάστουλου τέμπλου τής Πρόθεσης, 8. τοῦ Διακονικοῦ.

8. Συγκριτικός πίνακας κιονοκράνων: 1) τῆς Πρόθεσης, 2) τοῦ μεγαλύτερου από τα κιονόκρανα τοῦ ἵερου, 3) τοῦ διακονικοῦ, 4) τοῦ τρούλου τοῦ νάρθηκα Λαζαρίου, 5) τῆς λίτης, 6) τοῦ κυρίου καθολικοῦ, 7) τοῦ κατεδαφισμένου καθολικοῦ τῆς Αντίνεας (τρία τελευταία στην διπλασία κλίμακα μόνο τά τεσσάρα πρώτα).

κλων μέ τετράγωνα (α1) — στὶς πλευρές ἀνατολική καὶ δυτική — ἡ μέ όρθογωνία (α2) — στὶς πλευρές δόρεια καὶ νότια. Τὰ σκαμμένα τημῆτα ὄνομαζόμενα σκόφη ἢ ύποδοχὴ πληρούνται μὲ ἐνθετές λοιρίδες μαρμάρου, πράσινων, ἔρυθρων καὶ μαύρων καὶ μικρὰ τεμάχια εὐφαλωμένης τερακότας. Οἱ τανίες ἡ διάδρομοι αυτοῖς δέν έχουν τὸ ίδιο πλάτος, καὶ εἶναι πάντως στενότερες ἀπὸ τὰ πλίνθους τῶν κιόνων, μεταξὺ τῶν ὅποιων ἔκτεινονται. Οἱ τανίες ἡ διάδρομοι περιβάλλονται καὶ στὶς δύο πλευρές τους, ἐσωτερική καὶ ἐξωτερική, ἀπὸ περιθύρων ἀπὸ πράσινο μάρμαρο (εἰκ. 11.-β1, β2), ποὺ πλήσαιει πολὺ τὸν τύπο «verde antico»³⁵ (εἰκ. 11.-β1).

2.- Τὸ κεντρικὸ τημῆτα τοῦ δαπέδου διαιρεῖται σε τέσσερα ίσα δίστυχα³⁶ κατὰ τοὺς δέρνεις τοῦ κτίρου. Τὸ διάστυχο εἶναι στρωμένα μὲ μεγάλες πλάκες μαρμάρου, τοποθετημένες κατὸς τὸν κατὰ μήκος δέρνα. Πρόκειται γιὰ μάρμαρο διονύκτο γκρί με νερά μαυριδέρα, κατὰ διαγώνιο (εἰκ. 12.-c), 13.-7) που ἀναγνωρίζεται ὅτι προέρχεται ἀπὸ τὴν Κάρυστο. Οἱ πλάκες εἶναι διαφένεις ἀπὸ τὸν ίδιο όγκο, καὶ τοποθετημένες ἔται ὥστε νὰ ταρίζουν τὰ νερά σε σχήμα φαροκόκκαλου.

Τὸ κέντρο τονίζεται ἀπὸ μόρφῳ ἀπὸ opus sectile, ὅπερ πολύχρωμο μάρμαρο καὶ τερακότα. Οἱ πλάκες τοῦ μαρμάρου Καρύστου γκρί περιβάλλονται ἀπὸ τανίες μαρμάρου verde antico (b1,b2) καὶ λωρίδες opus sectile (e) (εἰκ. 11.-εικ. 12).

3.- Τὸ ωράιο αὐτὸ κεντρικὸ τημῆτα περιβάλλεται ἀπὸ δέλλες όρθογωνίες συνθέσεις. Στὰ δυτικά, κάτω ἀπὸ τὴν δυτικὴ κεραία τοῦ σταυροῦ, ἔνα σύντητα τρίων διαστάσων, ἐκ τῶν ὅποιων τὸ κεντρικό (εἰκ. 12.-f) παρουσιάζει μία ἀσπρόπρεπη γιὰ τὴν σύνθετην τῆς πλάκα opus sectile μὲ ἐμπλεκόμενες τανίες, ποὺ περιβάλλεται μὲ περιθύρων μαρμάρου verde antico καὶ λωρίδες opus sectile ἀπὸ ψηφιδωτά (εἰκ. 11,12.-g, 13.-8) μαρμάρου καὶ τε-

ράκοτα (εἰκ. 11, 12 -q, 13.-8). Τὸ δύο διάχρα βόρειο καὶ νότιο, φέρουν πλάκες μαρμάρου Καρύστου μὲ ὅπτρο φότο καὶ νερά μᾶθ (εἰκ. 12.-h, 13.-5). Πρόκειται γά τοι μάρμαρο ἐξαιρετικὰ ώραιο, με κομψό σχέδιο, ἀλλὰ σημεῖα ἐξαντλημένο. Στ' ἀνατολικά, μπροστά στὸ νέο ἐγκλινό τέμπλο, υπάρχει ἔνα μεγάλο τετράγωνο μαρμαροθέματα (εἰκ. 12.-j, 13.-4) σε σχήμα ὄμφακοι 37με κεντρικὸ δίσκο καὶ τέσσερας καρδιόδηματα γυναικά. Τὸ κόσμημα αὐτὸ περιβάλλεται ἀπὸ ἔνα περιθύριο opus sectile, γνωστοῦ σχέδιου (εἰκ. 12.-k). Πρόκειται γιὰ μία διάσυν ἀπὸ τετράφυλλα Προκοννήσου, διότι τὸ κάθε φύλλο προκύπτει ἀπὸ τὴν ἀλητοποιία δύο τετραπτυκάλιον³⁸ παραγεμιμένη μὲ τριγυνικά τεραίμαχα τερακότας. Ας σημιεῖθε, διτὸ ὑπόλοιπο δάπεδο ποὺ δρισκεται κάτω ἀπὸ τὴν ἀνατολικὴ κεραία, φαινεται νά μαρτυρεῖ μία μεταγενέστερη ἀναμόρφωση, πατιγμένον ἀπὸ πλάκες μαρμάρου λευκοῦ ἀλλὰ ὁχι ἡ Προκοννήσου καὶ εὗνος γκρί με νιφάδες δοτρες (εἰκ. 12.-q, εἰκ. 13.-9, εἰκ. 14). Τὸ δύο αὐτὸ εἰδὸν μαρμάρων δέν ἔχουν χρηματοποιηθεὶς στὴν κεντρικὴ σύνθετη. Τὸ μικρὰ τετράγωνα διακοσμητικά (εἰκ. 12.-k5) πρέπει νά θεωρηθοῦν ὡς ὑπολείμματα τοῦ φοιλιδιού περιθύριον (κ) που βα περιβίσθαται τὶς πλάκες (α1).

4.- Βόρεια καὶ νότια τῆς μεγάλης κεντρικῆς σύνθετης, (εἰκ. 12) ἔκτεινονται τὰ δύο τημῆτα τοῦ δαπέδου ποὺ ἀντιστοιχοῦν στοὺς χορούς: μία πρώτη υποδιάστηση (I), ποὺ είναι σε ἐπαφή μὲ τὸ κεντρικὸ δάπεδο, ποὺ ἡδη περιγράψαι, καὶ ποὺ δρισκεται κάτω ἀπὸ τὴν ἐγκάρια κεραία καὶ μία δευτερη υποδιάστηση (m), αυτὴ ποὺ διασκορπεῖ τὸ καθουτὸ πεδίο τοῦ χοροῦ. Η πρώτη ἀποτελεῖται ἀπὸ τρία διάστυχα: δύο τετραγωνικά μαρμαροθέματα (n) opus sectile στὶς ἀκρες, ἀνατολικὴ καὶ δυτικὴ, πλαισιωμένα μὲ τὸ φοιλιδιό περιθύριο (κ), καὶ ἔνα τρίτο κεντρικό διάστυχο (p), στρωμένο μὲ ξε-

πλάκες μαρμάρου μώβ, τοῦ ωρίου τύπου (h) ἐπίσης πλαισιωμένο μὲ τὸ φοιλιδωτὸ περιθύριο (κ). (εἰκ. 12.-l,m,p,k,h, εἰκ. 13.-5).

Μία ιδιάζουσα λεπτομέρεια δέν πρέπει νὰ μάς διαφέγει: Τὸ μεσαίο διάστυχο (p) είναι φαρδύτερο ἀπὸ τὰ πλάγια διάστυχα (h). Ετοι τὸ περιθύριο (κ) ἀνακόμπτεται στὶς σημεῖα κ1, κ2 - κ3, κ4, γιὰ τὸ περιβάλλει το τρία διάστυχα.

5.- Η σύνθετη πού περιτρέψαμε ἦνες ἐδώ είναι ενιαία με μοτίβα τῆς ίδιας ρυμολογίας καὶ διοικήσεως ἀρχούσασεν καὶ μαρμάρων. Εάν τωρα πρωχρωτίσουμε νά ἔξτασιμε τὰ υπόλοιπόμενα τημῆτα τοῦ δαπέδου, θά πιστοποιήσουμε πώς αὐτὰ δέν συμμορφώνονται πρὸς τὴν κεντρικὴ σύνθετη (εἰκ. 12,15).

“Ετοι τὸ δαπέδο τῶν χορῶν (m), ἔχει στὸ κέντρο ἔνα κόσμημα ἀπὸ opus sectile — δύο τετράγωνα συνδυαζόμενα κατὰ τὴ διαγώνιο, ώστε νά προκύπτει ὁ διατάροφο πόστερ — ποὺ πολτούσαι: πολὺ περισσότερο σὲ Ιταλικὴ cosmati. Σημάρι πά στὸ θυατίναντο opus sectile τῶν προπονημένων τημῆτων. Ἐπί τούτον, τὸ πράσινο μάρμαρο τοῦ καθημάτου αὐτοῦ είναι ἐπίσης Τήνου, ἀλλὰ πιό ἀνοικτόχρωμο καὶ με διαφορετικὴ νερά ἀπὸ τὸ χρηματοποιηθεὶς στὶς τανίες α1 καὶ α2. Τὸ διάστημα ἔχωρισε, πάνω σ' ἓνα φότο λευκοῦ μαρμάρου, δύμοισενούς, χωρὶς νερά, ἐνός τύπου δηλαδή ποὺ δέν είναι Προκοννήσου καὶ δέν ἔχει χρηματοποιηθεὶς στὴν κεντρικὴ σύνθετη. Η λευκὴ τετράγωνη πλάκα περιβάλλεται ἀπὸ ἔνα περιθύριο πρασίνου μαρμάρου τοῦ τύπου verde antico (εἰκ. 12.-b4 εἰκ. 13.-3), σε μικρὰ τεμάχια ἀνίσα - γεγονός ποὺ μάς κανεῖ νά υποτευχόμενος μὲ δευτερη χρήση — καὶ αὐτὸ περιθύριο, περιβάλλεται ἀπὸ τὸ φοιλιδιῶτη τανία (κ). Η τανία αὐτὴ προκεινέται στὴν κατεύθυνση Βορρᾶς-Νότου ὡς τὰ σημεῖα (κ5), δηπού ἀκολουθεῖ τὴν καρπιλότητη τοῦ χοροῦ σε μιά ἀπόσταση περίπου 42 εἰκ. Οι

9. Κιονόκαρου τού ὁρίσθιου τέμπλου, σέ δεύτερη χρήση, στο τρίλοβο παράθυρο τῆς Λιτῆς.

10. Ξύλινο τέμπλο τοῦ Μεγάλου Μετεώρου, μέ διπλό σχινοειδή κόμβο. Οψή από τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ιεροῦ.

11. Τὸ δάπεδο ιδιωμένο ὅπε τὴν εἰσοδο.

τέσσερις τριγυνικοί τομεῖς (α) (εἰκ. 12-α) είναι στρωμένοι μὲ πλάκες ἀνίσες καὶ τυχαῖες τοῦ μάρμαρου γκρί μὲ διπρες νυφάδες (Εὐθοία), ποὺ δὲν χραιμοποιήθηκε στὸ κεντρικό τῷμα (εἰκ. 15-α, β). Μπροστὰ στὶς πλάγιες εἰσόδους Βόρεια καὶ Νότια, ὑπάρχουν ὅπε ἔνα ὄρθογύνιο πλαισίο (εἰκ. 12-γ) μὲ πλάκες γκρίζοι μὲ διπρες νυφάδες (τύπου α), γεμισμένο ὅπε τέσσερις ἀνίσες πλάκες τοῦ τύπου (c), ποὺ ἔχει χραιμοποιηθεὶ στὸ κεντρικό τῷμα. Οἱ τέσσερις περιφερικὲς ζώνες μεταξὺ τῶν ἡμικυκλικῶν τοιχῶν τῶν χορῶν καὶ τῶν περιθώρων (κ), είναι ἐπίσης στρωμένες μὲ πλάκες ἀνίσες καὶ μικρῶν διστάσσων: ἔκεινες τοῦ βορείου χοροῦ ὅπε μάρμαρο γκρίζο μὲ διπρες νυφάδες

(α) (εἰκ. 12-α, εἰκ. 15-α) καὶ ἔκεινες τοῦ νότιου χοροῦ μὲ μάρμαρα τύπου (c) ἢ τοῦ τύπου (h) τῆς ἀπόχρωσης μῶβ Καρύου (εἰκ. 12, εἰκ. 15-β).

Μπορούμε νά παραπρόσουμε (εἰκ. 12) πῶς τὰ περιθώρια κ2,κ5,κ5,κ2 πρέπει νά ἔχουν ἀνασυναρμολογηθεὶ μετά τὴ διάλυση τῶν ἀντιστοιχῶν περιθωρίων γύρω ὅπε τὶς κολῶνες.

6.- Μᾶς ἀπόμενον νά περιγράψουμε τὸ δάπεδο τῶν τεσαρόφων γυναικάκων διαιρεμάτων τοῦ κυρίων ναοῦ, τὰ (s), (t), (u), καὶ (v) (εἰκ. 12). Πιστοποιεῖται πώς ἡ ἀρχικὴ σύνθετος ποὺ ἐπέπει νά περιβάλλει διοικομόρφα τὶς κολῶνες στὴ ἐξωτερικὰ τους τῷματα, δὲν ἔφαρμόστε. Τὰ τέσσερα γυναικά διαιρεμάτων είναι στρωμέ-

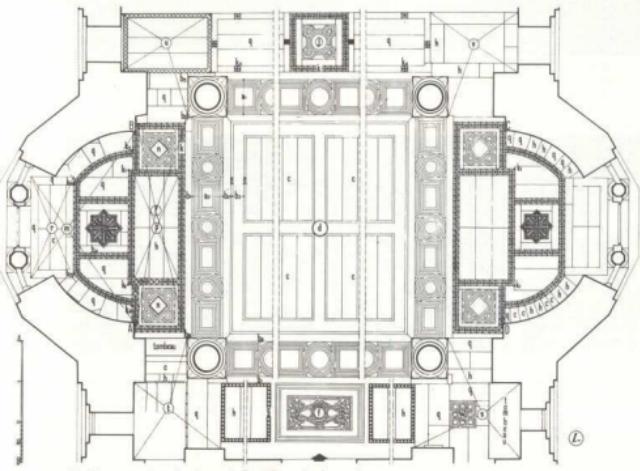
να ἔμβαλωματικά, μὲ ὅλγα ρετάλια δομοια μὲ τὰ μάρμαρα τοῦ κεντρικοῦ τμῆματος, ἡ πολλὰ ὅπε μάρμαρα ξένα. Τὸ Δ.Δ. διαιμέρισμα (εἰκ. 12-ν, 13-6,16) είναι στρωμένο πάλι μὲ μάρμαρα γκρίζα μὲ νυφάδες καὶ περικλείει ἔνα πενταδόμαρον⁴⁰ ἡ διμήδιον τῶν πέντε ἀρτῶν⁴¹ (w), ποὺ δὲν είναι τοποθετημένο στὸ κέντρο ὡς δρεπεῖ. Τούτο ἀναδεικνύει σχέδια μὲ ἐμπλεκόμενα τανίνα, συγγενεῖς πρὸς ἔκεινο τῆς πλάκας (f), (εἰκ. 18).

7.- Μετά τὴν ἀναλυτικὴ περιγραφὴ πού κάναμε ἃ ἔεστάσσουμε τὶς περιπτώσεις ποὺ μποροῦν νά δικαιολογήσουν τὴν παράστασιν ἐμφάνιση τοῦ δάπεδου τοῦ ναοῦ.

α.- Μια πρώτη ὑπόθεση θὰ δέξεται δὲ κατὰ μὲ μεγάλη ανακτοστοεψή – προφανῶς τὰς αράνων του 14ου αἰ. αἴ τὸν Μελάντινον μετέρρεψαν ἕνα διαρύθμητο δάπεδο του 11ου αἰ. ἀπὸ μία ἀλλή ἐκκλησία, τὸ ἐστρωνόν στὸ μεσαῖο τῷμα καὶ συμπλήρωσαν τὸ ἀλλα τῷματος εἴτε μὲ δλάς συνέθεσε, δῶς τοὺς χοροὺς, εἴτε χωρὶς σύνθετο, ὅλα ἔμβαλωματικά, δῶς τὸ γυναικά διαιρεμόριστα, μὲ τὰ τυχὸν διβεθεσμού λάκι. Στὴν περιπτώση αὕτη δὲν πρέπει νά λησμονῶμε πώς, δῶς φαινεται στὸν περινύρῳ τοῦ νότιου χοροῦ. Εχουν χρηματοποιηθεὶ μάρμαρα τῶν τύπων (ε) καὶ (f), ποὺ ἀνήκουν στὸν κεντρικὸν σύνθετο (εἰκ. 12, εἰκ. 15-δ). Επὶ πλέον, μὲ τέτοιας φαινεται τοιμήν περιπτώσεως σχεδείας προτοτυπού, μὲ τὸν διαρύθμητον αἴθριον δὲλλο παραδείγματο, περιπολέμων ἐπιμετάσθιαν σὲ γνωστὰ μηνεια τουλάσσοντας στὶς περιπολές ἀκτινοβολίας τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ στὴν Ἑλλάδα. Ακόμη καὶ σημειρ., πὼ δάλα μέσω πού διαθέτουμε, δῶταν σχεδὸν ωρίων ὀλόντων νὰ ἀποβλωσούμενον. Εν μαρμάρω διπέδο ωρίων πολὺ οισθρόν τὸν δάπεδον.

β.- Μια δευτέρη ὑπόθεση, συμμώνα μὲ τὴν οποία τὸ δάπεδο δὲ στρώματε μεταγενεστέρως, ἀντηράσαντος ἀρχαιότερο πρότυπα τῶν παλαιότερῶν καθολικῶν τοῦ Ἀθηνῶν του 11ου αἰ. δὲ πρέπει νά διπλεκθεῖται για δύο λόγους: (α)- στὴν περιπτώση αὕτη θὰ είνονται ἔκτελεσι διμοιχεγένες στρώμα για ἀλλοκοντα τὸ δάπεδο τοῦ ναοῦ. Τὸ δημιούργημα ποὺ δὲν μπορεῖ να ποιήσει τὶς ἀνωμάλιες ποὺ ζητοῦνται στὸν δάπεδο. (β)- Η μελάντινη πού δέντη στρώματα τῶν χορῶν καὶ τῶν θυσιατῶν οριστεῖ τοῦ κεντρικοῦ τῷματος ὅποτεκεν ὅτι δάπεδο.

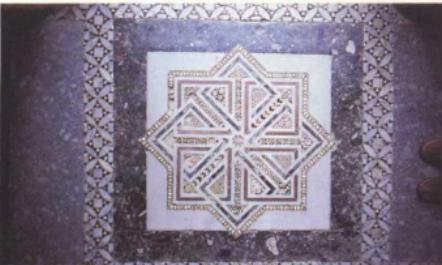
γ.- Μια τρίτη ὑπόθεση διαποδέκτων πώς τὸ δάπεδο εύρισκεται in situ, ἐπὶ τόπου, ὅπε τὸν 11ο αἰ. καὶ ὅτι μετά μειών ἀλλαγὴ ὅμητης μετὰ νέα σύνθετη για τὸ δά-

12. Λεπτομερῆς κάτωψη τοῦ δάπεδου, ὡς ἔχει σημερα.

1. α) όρθογωνια ένθετη πλάκα από πράσινο κροκαλοπαγές μάρμαρο της Θεσσαλίας (verde antico). β) Κυκλική ένθετη πλάκα από κόκκινο μάρμαρο με δινοιχτόχρωμες φλέβες, πιθανώς από τη Χαλκίδα (flor di pesco). γ) Γύρω από την τανία που υποτελεί τό διακοσμητικό αυτό σύνολο ύπαρχε ένα λατυποπαγές μάρμαρο σε γκρίζες αποχρώσεις με διπτές λατύπες που ίσως προέρχεται από τό 'Αλιθέρι (-).

2. Κόσμημα σοστάτη με ενθετές τανίες πράσινου μάρμαρου Θεσσαλίας και κόκκινου Χαλκίδας. Τό διπτέρη μάρμαρα αυτού του τημήτα τού δαπέδου διαφέρει από έκείνο της προηγουμένης εικόνας, τό όποιο έχει γκρίζα νερά ενώ αυτό είναι κατάλευκο και φαινεται νά είναι και μό λεπτότοκκο.

3. Κόσμημα με γωνίες καρδιόσχημας. Εδώ είναι δύσκολο νά ξέχωρισε κανεν τό πετρώματο. Τα μόνα που είναι κάπια διατηρήμενο είναι τό κεντρικό τμήμα από πράσινο θεσσαλικό μάρμαρο και διαγώνια τοποθετημένα καρδιόσχημα κομμάτια από κόκκινο μάρμαρο Χαλκίδας.

4. Όμφαλο με τετράγωνο και 4 κύκλους πράσινο μάρμαρο Θεσσαλίας, κόκκινο Χαλκίδας και γκρίζο λατυποπαγές (Άλιθεριου);

5. Μάρμαρο καρύστιο (cipollino) με λώδεις αποχρώσεις που φέρινονται σε δξεδιδούσες. Συνήθως δρίσκεται σε περιορισμένη ποσότητα σε μερικά μόνο τμήματα όπισμένων λατομείων.

6. Όμφαλο που περιλαμβάνει διακοσμητικές ένθετες πλάκες από θεσσαλικό πράσινο μάρμαρο και κόκκινο χαλκίδικο. Ο γύρω χώρος είναι ηπιωτώμενος με γκρίζο λατυποπαγές (Άλιθεριου);

7. Μάρμαρο Καρύστου, στην μό συνηθισμένη του μορφή (τό ίδιο μέ έκείνο της εικόνας 5).

8. Εδώ ξεχωρίζουμε στήν κάτω πλευρά μιά τανία από πράσινο μάρμαρο, πιθανώτα της Τήνου. Μια άλλη τανία υποτελείται από κόκκινο μάρμαρο της Χαλκίδας ένων ή κυκλική πλάκα είναι από μάρμαρο τού Ταΐναρου (Rosso antico).

9. Κόσμημα Αγ. Δημητρίου. Τό πολύπλοκο αυτό κοσμήμα δαπέδου περιλαμβάνει μάρμαρα α) γκρίζο λατυποπαγές (Άλιθεριου); β) ώχρα (χρυσαφί) πιθανώς Δομησάρηνς; γ) κόκκινο Ταΐναρου, δ) πράσινο θεσσαλίας, ε) σταχτόπατρα, πιθανώς από κομματάκια καρύστου μαρμάρου.

10. Μάρμαρα δαπέδου. Ή αναγνώριση τής προέλευσης τών μαρμάρων είναι ένα από τά προβλήματα που προσποτείται νά λύσει ή άρχαιομετρία. Φυσικοί και χημικοί φάγκουν τά στοιχεία που θά τους διαθέτουν στό δυσκολό αυτό έργο. Σχετικά με τά διπτέρη μάρμαρα ή φυσική ίσως διασει τή λύση (ισόποτα O¹⁸/O¹⁷ και C¹³/C¹²). Τό χρωματιστό δώμα μάρμαρα ξεχωρίζουν πιό εύκολα χάρη στό χρώμα τους, στίς φλέβες και στίς λατύπες ή τά κοχύλια που περιέχουν.

πεδού τών χωρών, και νέα πλακόστρωτη τών γυναικών διαιρεμάτων

8.- Έ'Εαν δεχθούμε ως έπικρατέστερη τήν τρίτη αυτή ύπόθεση, άγνωμα είναι άποδοσούμε το δύο μέρη του δαπέδου σε δύο συγκεκριμένες έποχες:

Α- Το κεντρικό δαπέδο ευρίσκεται in situ από τα μέσα περιόδου τού 11ου αι., όπου θα συμπεριένονται όπου τή σύγκριση με δύο παρόδια δημόσια, που αναφέρονται με πόστο — και πρέπει νότι θεωρηθεί ότι είναι από τά πρώτα περιόδα της Αθηνών, και πάντας ώς είναι έξαιρετο δεύτερο το ειδίου του.

Η σύνθετη όψη και τά ωικό, πρέπει να είναι τή ίδια εποχής με τά αντίστοιχα των διπέδων τού Οιανού Λουκά Φωκίων (μετατό το 1039⁴², τού καθολικού της Λαυρίου (1020-1060)⁴³, των ιερών (μετατό το 1029-30 και πριν από το 1067), της Μονής Κλού (μετατό 1056-60) των Προφήτων (μετατό τού Σταυρού της Πόλης (μετατό το 1059⁴⁴, της Κοινωνίας της Ναούς (την αιώνα της Αγίας Ειρήνης Νικολαί και τού Μαυροβού του Αργού Γεωπ οπτικής Βυζαντίου (μετατό το έτος 1000⁴⁵, τού Καθολικού Βατοπεδίου (11ο αι.) του Ξεναρφόντου (11ο αι.) της Αγίου Κυριακού Χελανδαρίου (11ο αι.) της Κυριακού της Βατοπεδίους Σκητής τού Αγίου Δημητρίου (11ο αι.) του Ναού της Βενιζελίας στην πόλη Σερβία (1080)⁴⁶, το καβολό της Ζωοδόχου Πηγής (περί το 1100⁴⁷, κ.λ.π. (εικ. 17).

Όλα αύτά τα διπέδα δημόσιαν αποδεικνύενται στον 11ο αι., και χαρακτηρίζονται από ένα υψηλό συγκριτικό, σε σύγκριση φέρει εμένων με τον Παντοκράτορα Κονσταντινούπολες, τον 12ου αιώνα, που ανδρεύενται με ασφάρι Κονυμένη διασκορπιστική⁴⁸.

Ο ριμπάνιος αύτος έπικρατει στο μεγαλύτερο μέρος του 11ου αι. (Λαύριο μετατό το 1029-1060⁴⁹, η Αγία Ειρήνη Νικολαί ανδρεύενται της έπικρατείας της Αγίας Ειρήνης Νικολαί, ανδρεύενται σ' αυτή τη λαϊκή περιόδο)⁵⁰. Από τα περιόδους αυτούς οι παρόδιες καλύψεις με υφαντικές πλαϊνούσανται από σχεδία πολιούσιος, όπως το μοτίβο των τανιών που έναλονασούνται στον έναλονασούνται κύκλων και τετράγωνα ή δρυόνημα (εικ. 11, 12 - 01.22), ή όπως το συνδυασμό τεαδώρων που πάντας έχουν κατεδαφιστεί και ανακατασκευασθεί.

στήν Σερβία, όπου χρησιμοποιούνται στην Decani, τό 1327-35 (εικ. 21) δηλαδή σε μια έποχη συγχρόνη με τό Χελανδάρι.

2- Μέτο σκεπτικό πού έκθεσαμε, άγνημα στο νά αποκλεισμεί την περίπτωση, κατά τήν όποια οι βάσεις με περιστοτήρες, προέρχονται από τό καθολικό τού 11ου αι. Είναι έποιση άπιθανο διότι κατά τήν πολύ δραγεία περίοδο τών έργων από τό "Άγιο Σάββα" ο λεπεταίσιος θα είλε χρησιμοποιούνται βάσεις με περιστοτήρες γιατί αυτό θα σημαίνει, άπλούστατα, πρότυπο κατεδάριση και ανακατασκευή.

Θά ήταν λοιπόν φρόνιμο, νά έγκαταλεψιώμε αυτές τής υπόθεσες και νά σπριχθούμε στά ρυθμολογικά χαρακτηριστικά που θα έξετάσουμε σε λίγο, που κατατάσσουν το μνημείο στον 14ο αι. Τό ίδιο ισχύει και γιά τά διάσεις με πεπεριστήρες, που πρέπει να θεωρηθούν ώς μία έπιρροή σερβο-δαλματική, γεγονός που πρέπει και αυτό νά θεωρηθεί ώς ένα γεννύρισμα του 14ου αι.

14. Τό δάπεδο πρό τού ιερού. Παραπρούνια σε συμπλήρωση με δάχτη μάρμαρα.

15. α. Βόρειος χορός ανατολικό τμήμα. β. νότιος χορός δυτικό τμήμα.

κατεύθυνση τού κατά μήκος άξονα τού ναού. Οι ταινίες (α2) είναι στενότερες (79,5 έκ.). Έπιπεινούν δηλαδή και αυτές την λειτουργία τού οιολιθικού τετράγωνου την κατόψευς του ναού, κατά έναν τρόπο γεωμετρικό και κατά πρόεκτος ψυχολογικό.

Είναι άσχετως πώς παρόμοιες διατάξεις οιολιθικών τετραγώνων διεύρυναν στην Παναγία του Όσιου Λουκά (10ος αι.), και στην Παναγία των Χαλκέων, στην Θεοσαλονίκη (1028). Ωστόσο ρουσιώδης άκμηνά δέ αναφέρθημε και σέ παραδείγματα του δου αιώνα: Ο Πρακόπιος, στην Περί Κτισμάτων, Ι-ΙΙΙ, 17, αναφέρει πώς τό ιερόν του Αρχαγγέλου Μιχαήλ... ἐν τετραπλέυρῳ μὲν γέρ τό τέμενος ἔστιν, ού κατὰ πολὺ δέ φαίνεται προέχον τού εύρους, τό μήκος.

Την ίδιαιτερη αύτή συνθετική έκλεπτυνση θα πρόσθουμε δέδια στὸν άρχικό ναού του 10ου-11ου αι.

Ε.- Οι χοροί

1.- "Όπως πιστοποιήσαμε ήδη, τό δάπεδο τών χωρών είναι διάφορο ἀπό τό κεντρικό. (εικ. 12). Καθόδους ἀφορά τή σύνθετη, ἔχομε ἐπισημάνει τή διαφορά τού ρυθμού τού μαρμαροθετήματος και τή διαφορά τών μαρμάρων. Ας σημειωσωμενό δύο διάσιους λεπτομέρειες. Ή πρώτη: τά περιθώρια κ1-κ1 και κ2-κ2 είναι τοποθετημένα με κάποια προσώρωση πρός τό διάβασο τού χορού, σχετικά με τίς ειδυλλγραμμίες τών μοτίβων (1). Ή δεύτερη: Οι γυνίες τών καμπύλων τού χωρών πρός τούς ἐδωτερικούς κατά μήκος τούχων τού μηνημείου καλύπτουν τμήμα τού μαρμαροθετήματος τού δηπέδου, δηλαδή τμήμα τών γυνιών τού περιθώριου (κ) (εικ. 12 -Α.Β.С.Д., εικ. 24). Πρέπει, στο σημείο αύτό νά τονίσουμε,

πώς το περιθώριο (κ) δέν ήταν ἀκραίο, ώστε νά ἔφαττει τών τοίχων ἀλλά πώς ύπηρχε ένα ἄλλο ουδέτερο ἀκραίο περιθώριο (b5), μιά φάσα, όπως θα λέγαμε σήμερα, πού θα δηγύει τόν τούχο και θα περιέβαλε συνολικά τά διακοσμημένα μαρμαροθετήματα. Θά πρέπει λοιπόν νά ἀντιληφθούμε πώς οι γυνίες τών χωρών Α.Β.С.Д., καλύπτουν τουλάχιστον 20-25% τού ἀρχικού δηπέδου. Ή διαπιστώσατο αύτη ἀποκλειεί τήν περίπτωση να δημιεύται ἡ ὑπερκλώψη τήν φωλιδωτής ταινίας σ' ένα ανανεωτικό στρόμα ἐπιχρισμάτος τού τούχου, γιά τήν ἐφαρμογή νέου διακοσμητικού προγράμματος τών τούχων. Θώ πρέπει, αντίθετα, νά υποθέσουμε πώς ένας νέος τούχος ὀναγέρθηκε ἐπί τού ὑπάρχοντος δηπέδου, στά ἐν λόγω σημεία και τούτο πρέπει νά έγινε κατά τήν μείζονα ὀνοικόδημηση, στήν περίοδο τού Μιλύτων.

2.- "Εάν σκηνίσουμε τούς χορούς τού Χελανδαρίου με τούς χορούς όλων τών ἀλλών ναῶν ἀνοιρετικού τύπου, θά πιστοποιήσουμε ένα ίδιαν χαρακτηριστικό τού μηνημείου. "Ένα τρίλοβο ἀνοιγμά δρίσκεται στον ἀδένα τού κάθε χορού, χρησιμεύει και ώλη πλαγία εισοδος (εικ. 2, εικ. 3). Ιώας με τήν εύκοπιά τής ἀνακατασκευής ένός ναού μετά χορών, οι ἀρχιτέκτονες θέλησαν νά ἐνσωματώσουν στόν θωνικό τύπο και τήν ίδιαιτερη διάταξη, πού θά προσλάθει λίγο ἀργότερα, τό 1320 και τή Studenica⁵⁶ όπου δύο μικροί τετραγωνικοί προθάλαμοι στό βόρειο και νότιο σημείο τού ἐγκάρασιού δένον διευκολύνουν τήν κυκλοφορία τού ἔσαρισμού.

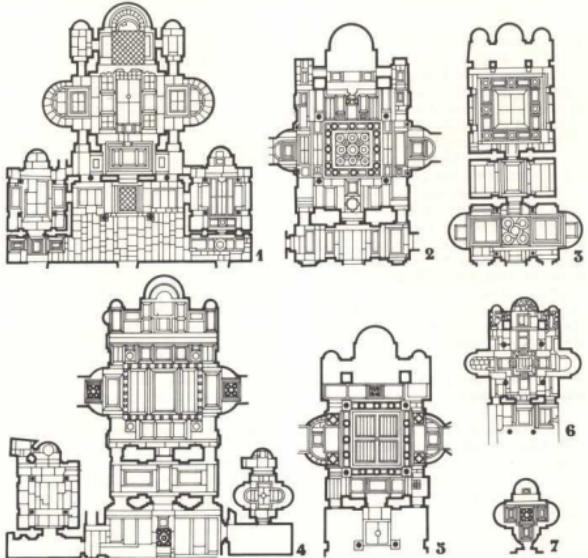
3.- Τά τρίλοβα αύτά ἀνοιγμάτα έχουν ὄντα κολόνες με κορμούς ὀγκωνικής διατομής. Τά κιονόκρανα είναι κατά ζεύγη και φέρουν ὀνάγλυφες διακοσμήσεις, (εικ. 25) χαρακτηριστικές τών 10ου-11ου αι.⁵⁷

4.- Αύτές οι δύο διατάξεις τριλόβων ἀνοιγμάτων στόν κατά πλάτος ἀδένα τού μηνημείου, ἀναπλάθουν στή μηνή μας τά πλάγια τρίλοβα ή διδύλωα διαφράγματα τής κλασικῆς θιβανίτης ἔκληπτας τού ἐγγεγραμμένου σταυρού, χωρίς χορούς στής περιοχές τής Πόλης, τής Θεσσαλονίκης και τού Αθώ⁵⁸ (εικ. 26). Πρόκειται συνήθως γιά τήν ἀκλόνουση διαμόρφωση: Οι δύο γεραιες, βόρειες και νότια (Α), ὅπως και τά στρημάτα τους (Β), δημιουργούν στής όψεις βόρεια και νότια μιά μεγάλη ἐπιθλητική αύμιδα. Ή αψίδα αύτη, φρόσεσται με ἓνα διάφραγμα (Δ). Εάν τοικοπέτασμα μή - φέρον, διαφωτίστο, όποι πολλά ἀνοίγματα, στή πλείστες στάμμες. Ή χαμηλότερη διάταξη ἀνοιγμάτων, συνήθως, σχηματίζεται με μία τριλοβή διάταξη, δηλαδή τρία τοικάδα τού διαδικινών (Β), με τήν θοηθεία δύο ἀνδιάσμενων κίονων (C). (C).

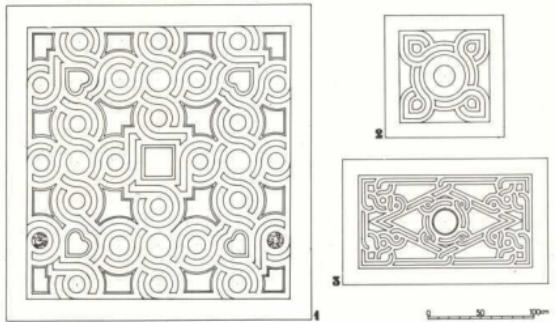
5.-Στό σημείο αύτό δύο θυμηθούμε διτό στό καθολικό τής Λαύρας, ένα γεγονός κεφαλαιώδους σημασίας ἐλασθέ κώνων τό 1002. "Πεντεμήζουνε μια ἀνακοίνωση πού δημιουρεύθησε στό 10 τεύχος τής φιλόδεντης "Αρχαιολογίας⁵⁹ όπου ἀποδείχεμε διτό δι. Ο Όσιος Αθανάσιος τής Λαύρας ἔχτισε κατά πρώτον τήν ἔκληπτα του, τό Κυριακόν του, τό 963, ἐφαρμόσοντας ἔνα τύπο ἐγγεγραμμένου σταυρού, χωρίς χορούς και πιθανός με πλάγια διαφράγματα. Μετά αράντων περίπου χρόνια ἐμπειρίας στήν αὐστηρή ἐφαρμογή τής λειτουργίας κατά τά μανοστράματα προτύπα, πιστοποιήσαμε πώς οι δύο περιοχές κάτω ὅποις τής ἐγκάριες κεραίες τού σταυρού, δημιουργούνται στής όμαδες (χοροί) τών φωλιών ήταν δύσχροπτες λόγω στενότητος. "Ἄς θυμηθούμε πώς οι περιοχές αύτές ήταν ἐνταγμένες στό ὄρθρωνιο περιθήμα τού ναού και διτό ὀνομάζονταν χοροί στήν Πόλη, δημιουργούν τά

16. Δαπέδο στο Ν.Δ. γνωστό διαφέροντα του καθολικού διακρίνεται το μαρμαροθέτημα (w).

17. Συγκριτικός πίνακας δαπέδων του 11ου αι.: 1. Λαούρα, 2. Ιέρωνων, 3. Νέα Μονή, 4. Βατοπέδι, 5. Χελανδάρι, 6. Ξενοφωντος, 7. Βελγισα.

18. Συγκριτικός πίνακας συνθέσεων με έμπλεκομενές κυκλικές και ευθύγραμμες ροές. 1. Αγ. Δημητρίου Βατοπεδίου, 2. πλάκα (f) Χελανδάριου, 3. πλάκα (w) Χελανδάριου.

άντιστοιχα τυπικά 60. Συνέλαβε λοιπόν την ίδεα νά όφαρεσι τα διαφράγματα και νά διευρύνει, τονίζομε την λέξη: νά διευρύνει, τό έγκαρπο κλίτος με την προσθήκη δύο ημικυλικών κογχών στά πέρατά του. Βάλθηκε, λοιπόν το 1002, νά πραγματοποιήσει αύτό το σχέδιο, άνεβασμένος δύο ίδιας στην σκάλωσια, δόπτες έπιεσε και σκοτώθηκε.

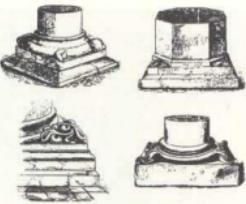
6.- Αυτή ή ίδεα, αυτή ή άναγκη για εύρυχρια τών ψαλτών, άπασχοδούς τόν "Αθανάσιο - θά λέγαμε έβασσαίνε, όφου έξ αιτίας της δρήγη τό θάνατο - από τά πρώτα χρόνια του στον "Αθωνα. Ήτα λοιπόν άφου έχτισε τό 963, τό Κυριακόν του, χωρίς χορούς, προσθή, στή διεύρυνση τού Πρωτάτου, με έδοντο τού λεόντος Φωκά, τό 965⁶¹. Ή έπειβαση αυτή συνίστατο, στό νά μετατρέψει τήν χράχια τρίκλιτη βασιλική, σέ έναν έναν κατώφει, σταυροειδή ναό, με τή διαμόρφωση έντονων περιβαλλόντων τοίχων, ένός έγκαρπου κλίτους, τού όπουν τό βρέριο καί νότιο τμήμα (κάτω από τίς κεραίες τού σταυρού - στην περίπτωση τού Πρωτάτου Ευλόστεγες) διαμορφώθηκαν και χρησιμεύουν μέχρι σήμερα ώς χωροί. Η καθημερινή πρακτική στή Λαύρα τόν βοήθησε νά διανοηθεί τό σχέδιό του καί την προσθήκη των χωρών στο καθολικό τής Λαύρας νά δημιουργήσει τόν αγιορείτικο τύπο το σταυροειδές έγγεγραμένου μετά χωρού. Είναι σημαντικό νά υπογραμμίσουμε πώς και στή δύο περιπτώσεις, Πρωτάτου και Λαύρας, οι πηγές όμιλον πέρι διευρύνσεως⁶².

7.- Αυτή ή σειρά συλλογισμών μάς ύποβλει νά θεωρήσουμε ότι μία παρόμοια λύση έχει έφαρμασθεί στό Χελανδάρι. Μπορεί κανείς ασφαρό νά δεχθεί, πώς οι άνωμαλιες τού δαπέδου φεύγουν στό γεγονός πώς αύτό άντικε σε μία έκκλησια του 10ου ή 11ου αι., χωρίς χορού, αλλά μέ πλάγια διαφράγματα (εικ. 27). Ή έπειβαση τού "Άγιου Σάββα, στό τέλος τού 12ου αι. δέν έπειφερε σημαντικές άλλαγές στόν χράχιο ναό, δύναται ήδη άναπτυγμέ. Ήτα λοιπόν έλαχε στόν Μαλούτιν, πού άναμεσα στά πολλά χαρακτηριστικά τού μεγάλου ήδητη είχε μία διασθήση γιά την άρχιτεκτονική, όπως μπορεί νά κρίνει κανείς από τά πολλά κτίρια πού άντηγειρε, δίνοντας συγκεκριμένες δόηγεις. Ήτα και έδω ήθελε νά δώσει στό μοναστήρι μία έμφαση μεγαλοπρεπή και σχολαστικά άγορειτηκ. Οι άρχιτεκτονες άποφάσισαν — σύμφωνα με αύτή τή γραμμή — νά διατηρήσουν τό ωριό δαπέδο της παλιάς έκκλησιας, άλλα νά έφαρμόσουν άνωαδηπότε τόν τύπο τού έγγεγραμένου μετά χωρού. Ήτα λοιπόν, ένωμασθαν τά τρίλοβα διαφράγματα στούς καμπύλους τοίχους των χωρών, διαμρέφοντάς τά ως πλάγιες εισόδους στόν κυρίως

8.- Έχοντας πάρει αύτή τήν άποφαση, δέν θέλησαν νά θυσιάσουν και άπωλέσουν τή μνημειακότητα των πλαγών τριλόβων διαφράγματων, γεγονός πού πιβάνως συνέθη στήν άντιστοχη περίπτωση τής Λαύρας. Ήτα λοιπόν, ένωμασθαν τά τρίλοβα διαφράγματα στούς καμπύλους τοίχους των χωρών, διαμρέφοντάς τά ως πλάγιες εισόδους στόν κυρίως

19. Βάση κολόνας με πτερνιστήρες (καθολικό).

20. Βάσεις κίονων με πτερνιστήρες ρωμαϊκοί (άνω) και γοτθικοί (κάτω).

21. Βάση κολόνας από την λίτη του ναού της Decani με πτερνιστήρες.

ναό. Κατ' αύτον τὸν τρόπο οἱ χοροὶ ἀποκτοῦν καὶ τὴν ἐννοίαν προθαλάμων, ἐνὸς χαρακτηριστικοῖς δῆλαθῃ, ποὺ πάντως δὲν εἶναι βιζαντινοί, ἀλλὰ θα μπορούσε νά ἀποδοθεῖ σε σέρβικες ἐνθυμίσεις.⁶³

9.- Αὐτὴ η δομική ἔγχειρη ὄναδεικνύεται καθόριστα ἀπό τὸ κείμενο τῆς ἀφερωτικῆς ἐπιγραφῆς, ποὺ δριστεῖται ἀναγεγραμμένη πάνω ἀπὸ τὴν νότια πλαγιὰ θύρα τῆς λίτης πρὸ τῶν κυρίων ναοῦ. Ἡ ἐπιγραφὴ αὐτὴ δίνει τὸ ἴστορικὸ τῆς ἀνακατασκευῆς τοῦ Μιλούτιν καὶ ὅμειλε συγκεκριμένα γιὰ μία διεύρυνση: «τῇ ἐκκλησίᾳ οὕτως ἀληθῶς στενής (τεσιν) κατέδιψα τὴν καὶ ἔκτισ αὐτὴν τὴν νέαν»⁶⁴. Πρόκειται λοιπὸν πάλι γιὰ μία «διεύρυνση», τοῦ τύπου τῆς λαύρων, δηλαδὴ γιὰ μία ἀντικατάσταση τῶν τριλόβων διαφραγμάτων, μὲ τὶς πλάγιες κόγχες τῶν χορῶν, ἔστω καὶ ἔδν, στὴν πραγματικότητα, τὸ μνημεῖο ἀναντίστηκε ἐξ ὑπαρχῆς. Δηλαδὴ, τὸ νέο στοιχεῖο τῆς ἐπειδόσεως τοῦ Μιλούτιν, ἐξ ἔκρατῆσης τοῦ πλείστον τῆς παλιᾶς ἐκκλησίας, εἴτε τὴν κατεδάφισε καὶ τὴν ἀναντίστηκε κρατῶντας τὴν ίδια κάποιη, τὸ νέο στοιχεῖο λοιπὸν εἶναι ἡ ἀπόδοξη, τὸσο ἀργοπορημένα, τοῦ ἐπικατήσαντος πειά, στὸ «Ορος, ἀγιορειτικοῦ τύπου μετα χορῶν.

10.- Ἡ μετακίνηση τῶν διδύμων κιόνων ἀπό τὰ παλαιά διαφράγματα στοὺς νέους χορούς, δὲν ἔγινε χωρὶς ἀπώλειες. Έτοι-

χρησιμοποιηθήκαν τουλάχιστον νέες βάσεις, δῆκαντινῆς κατασκευῆς, ἀλλὰ μάλλον ρωμαϊκῆς ἐμπνεύσεως (εἰλ. 28), ἐνῶ οἱ ἀνάγλυφες πλάκες τῶν στηθαίων μεταξύ τοιχών καὶ κιόνων, μαρτυροῦν πάλι αὐτὴ τὴ μετακίνηση. Στὸ νότιο χορό τοῦ δημιουργουμένου πλαισίου, μεταξύ καὶ κολόνων καὶ διπέδου εἶναι ὀρθογώνιο καὶ ἐπέτρεπε τὴν ἐπαναποθέτηση σε διεύρεται τὴν χρήση τῶν αναγλύφων τοῦ 11ου αι. Ἀντιθέτως, τὰ δημιουργουμένα πλαίσια στὸν δρόμο χορὸ δὲν εἶναι ὀρθογώνια, λόγῳ μάς διαφορᾶς ὑψους, στὴν ποτοθέτηση τῆς κολόνας. «Ἐτοι γ' αὐτὰ τὰ τελευταῖα κατασκεύασαν καινούργιες πλάκες στηθαίων, τῶν ὃποιων τὰ διάγλυφα εἶναι τοῦ ίδιου ρυθμοῦ μὲ τῆς ὑπόλοιπος διακομιδῆς γλυπτικῆς τῆς ἀνακατασκευῆς Μιλούτιν»⁶⁵.

ΣΤ.- «Η διαμρόφωση τῶν προσάσφεων τοῦ κυρίου καθολικοῦ

1.- «Τὸ ιοχοδόμια τῶν δύφεων τοῦ κυρίων καθολικοῦ, δηλαδὴ τοῦ κυρίων ναοῦ, δὲν ἐμφανίζει κανένα ἰχνὸς ραφῆς ἢ προσαρμογῆς τοιχοποιῶν που νόι δικαιολογεῖ τὴν ὑπόνοιαν πως ὑπάρχουν ἐνδεχομένως παλαιότερα καὶ νεότερα τμῆματα (εἰλ. 29, εἰλ. 30). Οἱ στρώσεις τῶν πελεκητῶν λίθων καὶ τῶν τούβλων, ἀκόμη καὶ οἱ ὄριζόντιοι ἀρμοί περιέχουν τὸ μνημεῖο, χω-

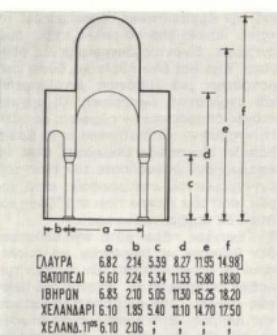
ρίς καμιά ἀλλαγὴ σε ὑψή ύλικοῦ, τρόπο κατασκευῆς, πάχος ἀνά στρώση ἢ ἀλλαγὴ στάθμης. Ἀς σημειώσουμε μόνο τὸ κάπως ὀπέχον πλινθοπερίθλητο σύστημα, καὶ τὴ ὄντη (3) ποὺ χρησιμοποιεῖ μεγάλους πωρολίθους σε ὑψηλὴ μέρη, μεγαλύτερους ἀπὸ ἕκείνους τῶν χαμηλῶν τμημάτων, στοιχεῖο ποὺ δὲν ἔνσυρεθεῖ σε βιζαντίνους ναούς, ἐνῶ μπορεῖ νά ἔνθυμιασει σερβικά μνημεῖα.

2.- Οἱ ἀψίδες τοῦ λευκοῦ, ὅπως καὶ τῶν χορῶν εἶναι πεντάπλαιον (εἰλ. 3). Οἱ ἀψίδες τοῦ λευκοῦ βιζαντίνων ἐκκλησιῶν τοῦ 10ου καὶ 11ου αι. ἔχουν συνηθώς ἀψίδες τριπλευρεψε⁶⁶ Ἀντιθέτως, ἡ πολυγωνικὴ ἀψίδη εἶναι χαρακτηριστικὴ τῶν πλείστων ναῶν τῶν ΧΙΕΙΝ-ΧΙΕΥΝ αι.⁶⁷ στὶς περιοχές ποὺ ἔξτασίου. Θὰ πρέπει ὡς ἐν τούτῳ νά θεωρησόμενος τὸν ὄργακινο νά τοῦ Κελανδρίου ὡς ἀνήκοντα στὸν τύπο μὲ ἀψίδα τριπλευρη⁶⁸, ἐφ' ὃσον προέρχεται πάντα τὸν υψόματον 100 ἢ πρώιμο 101 αι., ἐνῶ η παρούσα πεντάπλαιο ἀψίδα ὀντηκεὶ δισφαλῶν στὴν ὀνοικοδόμηση τῶν ἀρχών τοῦ 14ου αι.

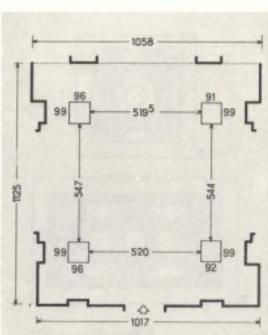
3.- «Ἄσημειώσουμε μιὰ λεπτομέρεια πού ἐπιβεβαίωνει τὴν χρονολογούσαν. Τα στρωδόλια ποὺ καλύπτουν τὴν πρόθεση καὶ τὸ διακονικὸ ἔχουν νευρώσεις (εἰλ. 31). Οἱ νευρώσεις αὖτε δύμως δὲν ἔχουν διατομὴν τετραγωνικὴ, χαρακτηριστικὴ βιζαντίνη⁶⁹ ἀλλὰ ἡμικυκλική, γεγονός ποὺ προδίδει δυτικές ἐπιδράσεις. Οἱ ἐπιδράσεις αὗτές δὲ ήταν ἀπλίσανται στὴν περίοδο τοῦ Σάββα, ἐνῶ εἶναι ἀπολύτως δεκτές γιὰ τὴν περίοδο τοῦ Μιλούτιν.

4.- «Ἐνα ἀλλό χαρακτηριστικό τῶν δύφεων πρέπει νά συγκρατήσει τὴν προσοχὴ μας: Πρόκειται γιὰ τὸ γεγονός ποὺ οἱ τρεῖς ἀψίδες, χωρὶς καὶ λευκοῖς θήματος, ὅπως καὶ τὰ διάφορα τμῆματα τῶν δύφεων Βορείας καὶ Νοτίας δὲν ἀκολουθούν τὴν ίδια ρυθμολογικὴ μεθόδο συνθέσεως:

Θά πρέπει πρώτα νά πούμε δύο ἐπειηγματικά λόγια εἰσαγωγῆς: Συντοπικά μπορούμε νά βυμθούμε πώς ἡ βιζαντινή πρακτική, οτις γεωγραφικές ἐνόπτειες πού μάς ἐνδιαφέρουν, δηλαδὴ Πρωτεύουσα, Θεσσαλονίκη, Αθῆναι, Πολιάδη, Σερβία καὶ σέ χρονικό εύρους πλατύ (9ος-14ος), μάς ἔχει παρουσιάσει τὴν σύνθετη τῶν δύφεων κατὰ ποικίλους συνδυασμούς ἐπιπέδων τοιχών καὶ ἀψιδωμάτων. Θά μπορουσαμε — δοσ μάς ἐπέτρεπε η σημεινή ἀλλοιωμένη κατάσταση τῶν

22. Συγκριτική γενικών διαστάσεων τῶν ὄρχαιοτέρων καθολικῶν.

23. Γενικές διαστάσεις τοῦ διπέδου τοῦ καθολικοῦ.

24. Ο εσωτερικός τοίχος του χορού καλύπτει τό όρχιδο μαρμάρινο δάπεδο (ανατολική γωνία βόρειου χορού).

25. Κιονόκρανα τών διδύμων κιόνων του βόρειου χορού. Διακρίνονται τά ανάγλυφα, χαρακτηριστικά του 10ου-11ου αι.

περισσοτέρων μνημείων — νά διακρίνουμε σε γενικές γραμμές (εικ. 30): (α) τοίχους ή τμήματα τοίχων ἐπίπεδα, διπού εγγράφονται καθ' δρόφον τοεωτά ἀνοιγμάτα ή πυρτάλα μέσων διακρίνουμε (β) την ὑπογράμμιση τών δρόφων με μια ζώνη (π), όποτε τά τοεωτά ἀνοιγμάτα λαμβάνονται καθ' ύψος.⁷⁰ Η ἐπόμενη περίπτωση είναι νά δεσπόζουν τυφλά ἀψιδώματα, πού νά ἐπεκτείνονται καθ' όλο τό ύψος του κτιρίου, ἀλλά νά περιορίζονται κάτω του ὀνταντάου γείσου. (c). Στήν περίπτωση αὐτή, τά τοεωτά ἀνοιγμάτα παραθύρων κ.λ.π., ἐγγράφονται ὄντα δρόφο μέσα στο ἐνιαίο τυφλό ἀψιδώματα, διπού ἐπίστης καί ή ζώνη, διπού ὑπάρχει διαχωρισμός τών δρόφων, διπού στό Χελανδράρι (d). Τέλος μια τελευταία περίπτωση, πού συναντάται στίς βυζαντινές περιοχές, καί σ' ἔκεινες τής παλαιάς Σερ-

βίας, (e) είναι διπού τά ἐνιαία τυφλό ἀψιδώματα ὑπερβαίνοντα καθ' ύψος το γείσον τής στέγης, (περιπτώσεις c+e). Στήν περίπτωση αὐτή τό γείσον δεν διακόπτεται ἀλλά καπνούλωνται παρακολουθώντας ὅμοκέντρων τό τυφλό ἀψιδώματα. "Αν ἐπανέλθουμε τώρα στίς όψεις τού Χελανδρίου θά πιστοποιήσουμε μια θυμασιά μέσα καί Επίκληση παιών καί οι πεντε περιπτώσεις διαμορφώσεων τών ὅμεων συνυπάρχουν σ' αὐτό τό μνημείο, σε μιά ἐνιαία καί ισορροπημένη σύνθεση. Θά μπορούσε κανείς να ξεχωρίσει τήν ανατολική δημή, διπού οι τρεις ἀψίδες τού ιερού είναι διαμορφωμένες κατά τό όρχαικότερο τρόπο (a), συνήθη δώμας γιά ἀψίδες ιερών, καί νά θεωρηθεί πρός στιγμήν διπού νήγκουν ἐνδεχομένως στίς ἐπιδιορθώσεις τού Σαββά (τέλος 12ου αι.). 'Ἐν τούτοις, λόγω τής δομοιγένειας τῆς

κατασκευής καί ἀλλων ρυθμολογικών παρατηρήσεων, πού ήδη ἀναφέραμε (παραγ. ΣΤ-2.3), θά πρέπει νά ἀποκλεισθεί πως οι πεντε τρόποι συνέσεως των διπούν τού Χελανδρίου μπορούν νά στοιχειοθετήσουν τήν συνήθαρη διαφορετικών περιόδων κατασκευής.

5.- 'Ο ρυθμός τού τρούλου πού είναι

ένα κομψό πάντρεμα τών πτυχωτών πρωτότυπων τής Κωνσταντινούπολεως καί μιας σέρβικης τάσης πρός την ραδινότητα,

διπού ἐπίσης ή ὑποισχυρώση τών πλαγίων κεραμίων, πάνω από τά τετρατο-

σφαιρια τών χρώμων — μια κατασκευή πού

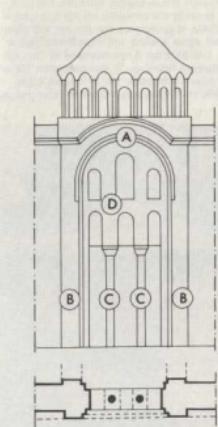
προϋποθέτει τήν προηγούμενη ἀνοικο-

δόμηση τών τελευταίων — συνδυά-

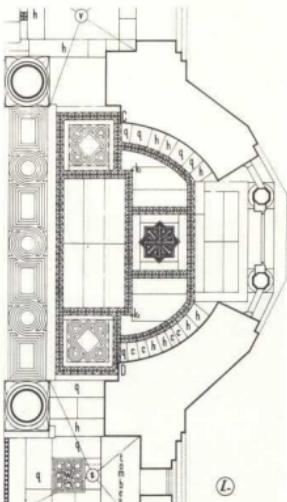
σμένη πρός τήν ρυθμολογία πού μόλις ἀναλύ-

σαμε.

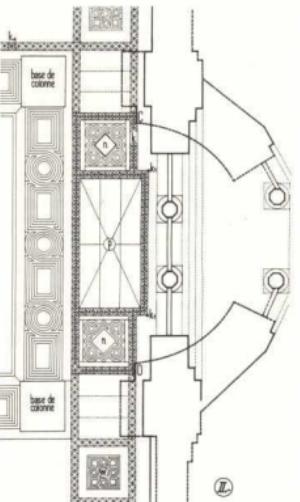
'Ολοκληρώνωντας λοιπού τήν ἀνάλυση τού κυρίων ναού, ὀδηγούμαστε διά τής ἀπαγωγικής μεθόδου στό συμπέρασμα νά δεχθούμε δι πέρα από τίς κολόνες καί τίς θόλοδουμες — τμήματα, δηλαδή πού ὑπωδητούτε ξαναχτίστηκαν λόγω τής ἀλλαγής τών βάσεων τών κιόνων — ξαναχτίστηκαν ἐπίσης οι ἐξωτερικοί τοίχοι. Τούτο έγινε επειδή με ἐπιδιόρθωση καί νέα ἐξωτερική ἐπένδυση, προσέρχοντας διπού συνεχισθεί σε γενικές γραμμές, τό τοιχοδομικό μοτίβο τού νέου ὀρχιτεκτονικού στοιχείου πού προσέφεραν οι χοροί, επειδή με νέα ὀνέγερη, ἀλλά ἐπάνω στά παλαιά θεμέλια. Η κατά τόν ἐνα τό τόλο τρόπο ἀνένεργα τών τοίχων καί η σέρβικη θολοδομία τών παραθημάτων, σημαίνουν πώς δι ναδις ξαναχτίστηκε σχεδόν εξ ολακήρου. Παρ' δια τά ἀξιοπρόσεκτα παρεμβαλλόμενα καί συνυπάρχον-

26. Διάσταξη τού διαφράγματος στό ἔγκαρπο κλίτος τής κλασσικής κωνσταντινούπολιτικής ἐκκλησίας.

27. Συγκριτικές κατοψίεις τοίχων καί δαπέδου στό δύο καθολικά Χελανδρίου. I. Τοίχοι καί δαπέδο στήν περιοχή του Νότιου χορού (14ος αι.). II. Τοίχοι καί δαπέδο στό μέσα του 11ου αι.

τα σέρβικα στοιχεία, τό σημερινό καθολικό κατατάσσεται, τόσο όποιας δομικής όσο και συνθέσεως σε μιά γνήσια θυζαντινή ρυθμολογία πρώιμου 14ου αι.

Παρατηρήσεις στή λιτή

Προχωρώντας στήν έξεταση τής λιτής θά έκθεδουμε υπάρχουσες λεπτομέρειες, πού μπορούν νά στηρίξουν δύο αλληλοσυγκρουόμενες άποψεις.

Z.- Πρώτη περίπτωση, όπου ή λιτή έμφανιζεται ως μεταγενέστερη προσθήκη.

1. 'Έξεταστας στά σύνολο τους, τις άπεις του μνημείου, Βόρεια και Νότια, ειδικά καθ' δօσον άφορο τόν τρόπο τής κατασκευής μπορούμε νά επισημάνουμε μιά έντονη διαφορά στόν ξρωματισμό τού κονιάματος πλήρωσες τών άρμαν τής λιθοδομής (εικ. 29.30). Εποι τού όρμοι τής λιθοδομής τού κυρίως ναού και τού νάρθηκα του Πριγκηπα Λαζάρου δείχνουν ένα κονιάμα ύπολευκο, ένων οι όρμοι τής λιτής, ένα κονιάμα κοκκινωπό, — που πρέπει νά είναι καρασάνι⁷¹. Τό κονιάμα αύτό παρατηρούμε άκομα και στούς τρουλλάσκους της. Ασχέτα παντός άν το κουρασάνι έχει χρηματοποιηθεί γά την δλ̄ το κατασκευής τής λιτής ή μόνο γά τό άρματολόγημα⁷², έκεινο ή πού έχει σημασία είναι τό τούτο καλύπτει άνεξαρέπτως δλούς τούς άρμους τής λιτής και μόνον αύτούς. Διατείρη χαρακτηριστικό είναι τό σημείο (εικ. 29.30 c), όπου ή δυτική παραστάση τού ναού και ο τοίχος τού ναού υπέρπρων τού γείσου τής λιτής είναι χτισμένο με κονιάμα τού πούλευκο, ένων ή πλινθοδόμη τῶν τόβεν τής λιτής, πού στηρίζονται στήν ίδια αυτή παραστάση, είναι με κοκκινωπό κουρασάνι.

Θά πρέπει, λοιπόν, σε μιά πρώτη προσάγγιση, νά συμπεράνουμε πώς τό κουρασάνι άφορά στενά και μόνον την κατασκευή τής λιτής, και θά ήταν λογικό νά βεωρησουμε πώς ή λιτή άποτελει μεταγενέστερη προσθήκη στό κύριο σώμα τού ναού. 'Η άλλαγη πάλι τού κονιάματος τού έξω νάρθηκα σε ύπολευκο, δικαιολογείται έφ' ούν τό τήμαν αυτό είναι, άποδειγμένων, προσθήκη στή λιτή.

2.- Ο δυτικός τοίχος τού ναού πάνω υψώνεται πάνω πάντοις τις στέγες τής λιτής, τόν όποια μπορούμε νά έξετασουμε καλύτερα, άν λάθουμε τόν κόπο νά σκαρφαλώσουμε πάνω στή στέγη. (εικ. 32,33) παρουσιάζει τίς έχης λεπτομέρειες.

α-'Ένα μεγάλο τρίλοβο πορφύριο βρίσκεται στό δύον. Ένα φινόντα δύο τυφλά θύρωμα, στό βόρειο και νότιο μέρος αυτού τού τοίχου. β-'Η έπικλιψη με μολιβδόβαλμα τής λιτής ανεβάίνει ώς τό κατωφά τού τριλοβου άνοιγμας, και καλύπτει τής βάσεως τών διώμων κινιάκων. (εικ. 33, τομή α). γ-'Τό γείο με στολακτίκες τού κυρίως ναού. (εικ. 30 -ην)) διακόπτεται πάστομα και δέχενται στό δρακό επίπεδο διωχρωμάτου τού ναού από τήν λιτή (εικ. 30 (A) εικ. 34).

δ-'Ο έν λόγο δυτικός τοίχος δέν παρουσιάζει τό περιπομένο συμτάγμα λιθοδομής με έναλλοσσύμβενες στρωσίες λαθεύτων λίθων και τουβλών, που χαρακτηρίζει τό κτίριο, όλη δυτικά, δεγκένι μιά βάσινη λιθοδομή (εικ. 29). Τό χαρακτηριστικό αυτό θά μπορούσε

28. Τοποθέτηση παλαιών και νέων θυρών στα διάστατα τών χορών: α) άνατολικό θυράκιο νότιου χορού, β) άνατολικό θυράκιο βόρειου χορού.

5- Στό ζωτικό τής λιτής μπορούμε νά έπισημάνουμε τό έχης: α- Ο άνατολικός τοίχος διακοπεται με τήν παράσταση τών διώρητων Αυτοκρατόρων. Στόν τοίχο Νότιο της κεντρικής θύρας πρός τόν ναό. (εικ. 37) Ένα μεγάλο πλάσιο περιλαμβάνει διατερό τόν Ανδρόνικο τόν Β' πού παραχωρεί τά χρυσοβαλλά στόν δεύτερο ίστομενο, τόν Μιλούτιν. ένων στό δεύτερο άκρο ιστάται δ' Άγιος Στέφανος. Η παράσταση αυτή ταυτίζεται χρονικά με τίς πιθανές χρονολογήσεις της αρχιτεκτονικής της λιτής, από τό το 1313 και μέχρι τό 1319. Στό διντιστούρο βόρειο πλαϊσίο (εικ. 36), έχουμε τοιά άκυρη πρόσωπα, τόν Ιωάννη Παλαιολόγου, νεώτερο, τόν Στέφανο Decanski, και τόν Ανδρόνικο τόν Γ'. Η απομονωταί τής τέχνης κα Γορδανία Babic⁷⁵. Ήπειρε τήν παράσταση αυτή μιά μεταγενέστερη έπιλεγράφηση, συνδεδεμένη με κάποιο διγυνότο γεγονός τού μνημείου και τήν χρονολογεί γύρω στά 1347. Η ζωγραφική τής έποιης τόν Μιλούτιν έμεινε στό νότιο πλαϊσίο τού άνατολικού τοίχου τού νάρθηκα. ένων διλαέων ή προστεθίκαν τά τρία πρόσωπα τό βόρειου πλαισίου. Η δινοικόδημη τής λιτής δέν είχε λόγο νά περιέχει τόν άνατολικό τοίχο, όπως δέν περιέχει τόν διντιστούρο δινατολικό τοίχο. μιά παρό-

29. Αποψή νότιας οψής, τημῆμα.

μοι. Δένψυρουτα στο Καβούλι Σταυρωνήτη. Έκει ένας διπλωμάτης του στενού νόστρου με μεταγενέστερη εποχή, πηγών από 1626¹⁸, δεν πειρεί τόν οντοτικό τύπο, όπου παραμένει η ζωγραφική του Θεοφάνεως του 1548.¹⁹ Η γυναικεία στοιχίας τούχους τη λίτιστη καλλιτεχνική της θεωρείται παραδοσιακή – η βραχιόνια είναι σταθερά στην πλάτη –, ενώ περιήλιο είναι η παραπάνω περιοχή της ποδοστολής.²⁰ Μήπως η ποχαργιά του Αντώνιου Παντελέημονα στην λεπτή πρόσταση του καυτόντη; Ή μπορεί να θεωρηθεί το εργάσιμη ένας διάσπορος καυτόντης που ριμήνει από τη ζωγραφική του κυρίων ναού, που άντηκε άνωμαρτυρία στη δεύτερη δεκαετία του 14ου αι.²¹

6.- Τό δεπέτω της λίτιδης δεν μισθεί με το καβοκάλικο.
38). Ελαϊ πλάκες λευκού μαρμάρου. ποτοθεμέ-
νης πολλά όπλα. πιθώνων σε μεταγενέστερη έποχη
την περιοχή της Αράχωβας. οι οποίες αποτελού-
νται από μεγάλη μέριμνη. η μάλλον απομεινάρια μέρια ονόμα-
ποιείται από τη νότιας κεντρικό σημείο, ωπορεί καλλί-
στα άνηκε τόσο το ίδρος δασ κατό τη βέ-
ση από άρχικο το κατά το ίδρος άσα. με στένωνάρια.
ποτοθεμένης γάλανης. ναρθάκια του Λαύρου. ποτοθεμέ-
νης φαναριών και με δαπέδων πάτηση στην Αιγαίο.
Και σταν-
κατεβαθμίστηκε. με τη δαπέδων πάτηση στην Αιγαίο. το ιώρια
δαπέδων του καταστρόφηκε. και μόνο το ουράνιο αύτο.
διαμέτρου. 44 μέτρων. Εναντιστηθήκησε προχειρί-

7.- Μπορούμε έπισης νά ύπενθυμισουμε πώς ο σπουδαίος Ρουμάνος άρχαιολόγος Γεώργιος Bals, στη γνωστό μελέτη του για την Αρχαικοτονική ταύ 'Αγιού 'Ορους',⁷⁷ παρουσιάζει για πρώτη φράση κατόφεις τών καθολικών. Παρουσιάζει τό Χελωνόδρι, όπως το πήρε από τον Golubinski διότι δελευταίος από τις άποτωνσεις της άποστολης Sevastiano, του 1859-60. Μπορούμε νά παραπρήσουμε πώς ή κάτοψη του Bals παρουσιάζει την λιτή με διαφορετική διαγράμμιση άπο έκεινην τον ναόν, ώστε ούτω τον Golubinski με διοικούμενη διαγράμμιση θά μπορούσαμε νά συμπεράνουμε ότι ο Bals θεωρεί την λιτή ως προσθήκη, ένω οι Golubinski και Sevastiano ήτη θεωρούν τημά την ενίσια με το καθολικό. Η άπων δεν προσέειν το πρόβλημα, καί ως έκ τούτου δεν έχειαν.

Η.- Δεύτερη αποψη, κατά την οποία η λιτή είναι σύγχρονη με τό καθολικό.

1.- Οι δύο κεντρικές κολόνες της λιτής, θέτουν ένα πρόβλημα προελεύσεως άν-

πόντο, λόγω της χτυπήσης διοικώτας τους με έκεινες του ναού (εικ. 3). Είναι φτιαγμένες από τό ίδιο μάρμαρο. Ξουν τις ίδιες βάσεις με πετρονήστρες, τα ίδια κοινόκρανα. Είναι μάλιστα έλαχιστα μικρότερες. (βάσεις ναού: 93/99 ελ. λιθίτ. 91/92 εκ., κορμός ναού: 4.30 μ., λιθής 3.95 μ.). Αυτή η έντονη συγγένεια θα ήταν φυσική μην ήταν υπόγραφον του κυριός ναού. Έναν αντίθετως, δεσμώσαντας την ή λιτή είναι μεταγενέστερη προσθήκη, τότε αυτή η χτυπήση διοικώτας θέτει ένα δύωπτα πού θίτει άποντα.

ο. Μια πρώτη όπωντερη πληντήσεις ήταν τα υπό¹ ωπού² κακάτια οι οποίες προέρχονταν από κάποια διάλυμα προγενέστερο. Από όπου γέγοναν τις καλο³ του νοού το 1303 ή 1313 και εκείνες τις λίγες το 1347: υπόβαθρο τελείων, που θα πρέπει, πάντας⁴ στην υπόσχεσή της. Μια δευτερης ημέρα το Βασιλικό⁵ κολεσίον της Καστοριάς που έγινε στην πόλη μεταξύ των πατέρων της Μακούτην⁶. Στην περιορία αυτήν τιθένται οι δράστικοι που απέκτησαν οι διδυμοί σύζυγοι. Στην επί 40 δεκαετία⁷ συμπέριανται οι δύο διάδοχοι βρισκόταν στην περιουσιακή του δέσμονα και δημιουργούν την τρίτη⁸ της ιδρυσής, όπου από τις στενές πλευρές άπικαν διάδοχος ηγετός⁹ (3). - Οι «αγορά¹⁰» οποίες ζεύγουνται στην περιορία της πόλης ήταν οι πάρθηκοντάν τών ίδρυσην, όπου οι καλές πλάσιμοι την κεντρική πόλη. Δυνατός ήταν ο πρώτος ακτονοτόπος¹¹ της πόλης, ο οποίος έγινε στην περιορία που απέκτησαν για αυτές τις περιπτώσεις καλές ουρανούς πάρθηκέρων από έκεινες τις νοού Παρόμιοι σύγχρονοι δεν παραπέτατο μεταξύ των δύον των καθολικού και Εκκλησίας της λίτης, που υπότιθεται ότι ήταν είχον¹² πρωτοποιηθεί με σύμη της τρίτης αναφερθείσεων πρωτοποιηθεί¹³. (V). - τέλος μια τρίτη έγινον¹⁴ δύο δεκάτων από την μαρμότη του 1347 — τόσο να ήσαν οι Ιεροί του 1313 μόνο κατ μέσον γενερούτεροι, αλλά και οι πατέρων της Μακούτην¹⁵, οι οποίοι ήταν πατέρων του Μαλούτη. Αυτή η θυσία είπει η ιδιογραφία της πατέρων πάροι διακοπών, άκων και ομηρώ¹⁶ είναι πάροι πατέρων διακοπών, άκων και ομηρώ¹⁷ κακάτια που έπειταν οι δύον άδικων άνδρων είλαν δύον κακάτια, κανόνας που έπειταν¹⁸ μόνο την δύον δικαίωμα εύκολων, αλλά έπλεν και την αισιοδική τάση πρός την γραφικότητα, γηνήσιο υπαντι¹⁹ γνωμαρία.

2.- Στά έπιχειρήματα κατά της μεταγενέστερης λιτής θά συμπαρατάξουμε τό ένισιο σύστημα τοιχοδομίας (εικ. 29.30), άσχετα από τη χρήση της κοκκινωπής ωμαϊκής κονίας, πού ήδη άναφέραμε. Η κατασκευαστική όμοιομορφία τών δύεων

ύποστηρίζεις ένδοντας τό εάνιο της κατασκευής ναού και λιτής. Τα πυρλά ψιθύρωμάτα (ρ), (α) ακολουθούν τούς αύτους κανόνες: διαστάσεις και κράμα πλίνθων, διαστάσεις τών τόξων, πάχος άρμων, τελεία κατασκευής των γεννέσεων (C), (D), (E) και (F). Αντίθετα οι έμφασεις διαφορές στήγη κατασκευή λιτής και ύδραυλικού τού Αζάρου αποκαλύπτουν την προσθήκη τού τελευταίου: 'Η γένεση τού τόξου (G) μαρτυρεί καθαρά την δομική έπειρμαση.'

3. Οι τριώνταλοικοί της λιτής είναι πανο-

μοιότυποι με τόν κεντρικό τρούλο του ναού. Παράλληλα ο τρυλλίσκος του έωντάρθηκα, ένων άκολουθει τις αναδημίεις και τόν τρόπο δομής, διαφέρει στά πάχη τών άρμάν, στο είδος της πέτρας και στη χρήση κιονοκράνων λιθίνων άντι των πλινθίνων τήτη λίτης (εικ. 8-4).

4.- Τό γεγονός διτή στέγη της λιτής είναι σημεία στο ανατολικό της μέρος υπερψυχώμενο και απόφοιτος τις θάσεις των διδύμων κινισιών του πάραπορού της δυτικής κεραίας. (εικ. 32, εικ. 33-a-b.) μπορεί καλύτερα νά φθείται σε μάτια γενενέστερη ηποκειμ. Είναι δυνατόν η αρχική διάταξη, στην περιοχή αυτή (εικ. 33-(b)) νά την παρομίωση με έκεινην την "Αγ. Απόστολος Θεοσαλονίκης" (εικ. 33-(c)) τα γεωμετρικά δεδουμένα δύο απόκλειον μια τέτοια λύση. ΕΕ άλλου (εικ. 33-(d)) η διαδιατομή διά το θ.Β.Δ. διαμερίσματος της λιτής και τού Β.Δ. γωνιαίου διαμερίσματος τού καθολικού, αποδεικνύει διτή τό βόρειο (και οντιστοχώς το νότιο) τυφλό αύξημα του υπέρωφανέων δυτικού τοίχου του καθολικού (εικ. 32) βρίσκεται σε τέτοια γεωμετρική σχέση με τό σταυροθόλιο πού καλύπτει τό Β.Δ. γωνιαίο διαμερίσμα, ώστε νά απο-

Πρίν προχωρήσουμε σ' έναν ρυθμολογικό έπιλογο θά ήταν χρήσιμο νά έπισημάνουμε τις φάσεις τής κατασκευής του Καθολικού.

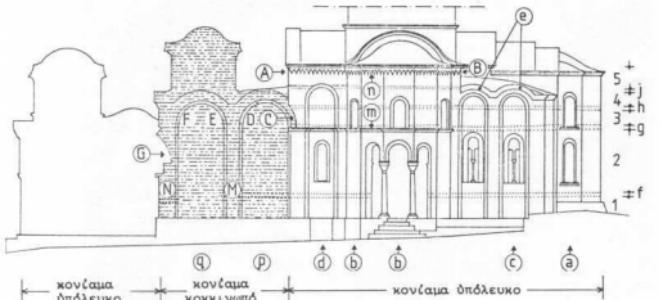
Φάσεις κατασκευής του Καθολικού

985 Γεώργιος ὁ Χελαδόρης ἀναφέρεται σ' ἓνα ἑγρό του 985. (Ἀλέξανδρος ΛΑΥΡΙΟΠΟΣ. Ἀθηναὶ Ιστοῦ, Vizantinski Vlumeni, τομ. 5ος (1898), σ. 489 κ.ε.).
1015 Εὐστράτιος, ἡγούμενος Χελαδόνων, συντυπωρέας ὑπόντανος του Πρωτού Νικηφόρου. (F. DÖLGER, Aus den Schatzkammern des Heiligen Berges, 1948, σ. 275).

Θά μπορούσε ώς έκ τούτου νά γίνει δεκτό, ότι πολὺ πιθανόν από το 985, ή το λαχανικόν κατά το 1015, καὶ αὐθιδιόπτεο κατά το πρώτο μισό του 11ου ή, ο Μονή Χελανδαρίου υπήρχε και διέβετε ἔνα πολὺ ώραλο καθολικό, Ταῦς τοῦ ὥραιόπετρο τοῦ Ἀγίου Όρους, (βλέπε πάτη, 1744), τού τύπου τού συνήθους τετρακοινού ὑγενερωμένου χωρὶς χορούς, μὲν ώραλο, χαμηλὸ μαρ-

παρόντες τερμοί.
11ος αι. Πέρι τά μέσα ή κατά τό δεύτερο μισό του 11ου αι. το καθολικό, ἀκολουθώντας τὸν συρμό της Κυριακωτούπολης καὶ τῶν ἄλλων καθολικῶν τοῦ Ἀγίου Όρους, διαστρέφεται μὲν ἐν βασισμῷ δάπεδον μαρμαρεπτύματος, τούτῳ όπουτον τὸ μεγαλύτερο τμῆμα υφίσταται ἀκόμη δικτόν, in situ.

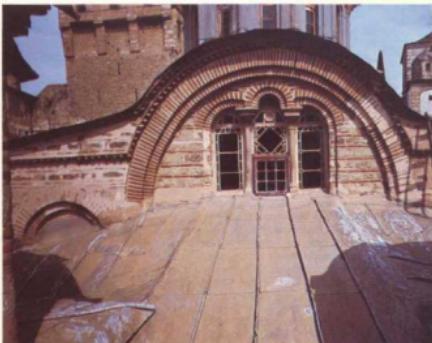
1189-1199 Γενική ἐποικείη τῆς Μονῆς ὅποι τὸν "Αγίο Σάββα" Οἱ Ἑργασίες ποιῷ ἀφορούσαν τὸ ναὸν δὲν μπορούσαν νὰ ἔταν ἐκτεταμένες καὶ πάντως δὲν ἀλλοιώναν τὸν ἀρχετυποκό τυπο τοῦ μνημείου.

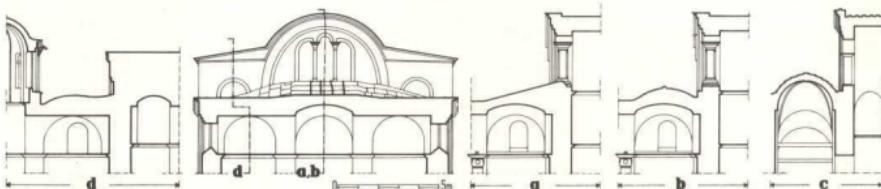
30. Σκαρίφημα νότιας όψης, με ένδειξεις δομικές και διακοσμητικές.

31. Άνοψη σταυροθολίου τῆς Προθεσης, όπου φαίνονται οι νευρωσεις με ήμικυκλική διατομή.

32. Διτικός τοίχος τού κυρίου καθολικού, υπερανω τῆς λιτής, ήμικυκλική διατομή.

33. Χαρακτηριστικές πομές περί τὸν δυτικό τοίχο τῆς εἰκ. 32.: (a) τομή κατά μήκος, στο υπόφυχο τρίβολο παράθυρο τῆς δυτικῆς κεραίας. (b) ἡ ίδια τοιμή ὅλα με σφραιρειδή ἐπικάλυψη τοῦ ἀντίστοιχου διαμερίσματος τῆς λιτῆς ώστε να αφήνει ἔλευθερο τὸ παράθυρο. (c) ίδια τομή στοὺς Ἀγίους Ἀποστόλους Θεσσαλονίκης. (d) τομή κατά μήκος τού βορείου κλίτους τού ναού και τού δομέου τυφλού ἀφιδνώματος δυτικού τοίχου τού καθολικού.

1303 ή 1313⁸¹. Ο Μάλούτης κατεδαφίζει τὴν ὁροφαλλοκήν πολιορκεῖσθαι καὶ ὄλλα δυνατά διατίθεται τὸ τέμπλον, τὸ μεγαλύτερο τέμπλο τοῦ δεπέδοντος τοῦ τοίχου μεταξὺ ναοῦ καὶ λιτῆς, καὶ κυρίου τῶν ὀρθοτεκτονικού τύπου καὶ τῆς γενεικῆς διαστάσεως, προσθέτοντας δῶμα τους χωρὶς.

1303 ή 1313 Εἶναι πολὺ πιθανόν ότι οι ὀρθοτεκτονεῖς τοῦ Μάλούτη: α. ἔχουσιν τὴν λιτή συγχρόνως μὲ τὸν ναό ἢ ἐπίσης πιθανό. β. ἔχουσιν ἐν στενῷ χαμηλῷ ναρθηκῷ τύπου 14ου αἰ.

Πρὸ τοῦ 1314. Η ἀναμνηστικὴ παράστασις τῶν δωμάτων Ανδρανίκου Β καὶ Μάλούτην ιστορεῖται στὸ νότιο πλαϊνὸν τοῦ ὀντοτοικοῦ τοίχου τῆς λιτῆς ή τοῦ στενοῦ νάρθηκος τοῦ Μάλούτη.

1347 Τα πηγαίνοντα τῶν ἴδιων Παταράκεγον, Τελέων Decanici καὶ Ἀνδρανίκον Γ, Ιστορούνται στὸ βόρειο πλαϊνὸν τοῦ σιγτοῦ ὀντοτοικοῦ τοίχου. Πιθανὸν προκειται γὰρ διέρρευμα σχετικό μὲν ἐνα μέζον οἰκοδομικό ἐνγέρισμα — διποτιθέμενος στενός νάρθηκος νά ἔχει διευρυθῆναι στὴ λιτή. Ή σιδητηπή γύρω στὶς δύο ὀπώσεις περὶ λιτῆς μένει ἀνοικτή, ἀναμένοντος νέας ἐνδείξεως δομικῆς ή ιστορικῆς.

Πρὸ τοῦ 1389 Προσθήθη τοῦ νάρθηκο τοῦ Πρύκηνα λόδρου.

1744⁸². Ο Barskij ἀναφέρει ἵσσα παράδοση κατὰ τὴν οποία η μονή ὑπέρεξε συγγρούν τοῦ Ἅγιου Αθανασίου.

Ρυθμολογικός ἐπίλογος

Οἱ ὀρχιτεκτονικὲς παρατηρήσεις, ποὺ ἐκθέαμε ἀναδεικνύουν τρία γεγονότα τῆς διαδρομῆς τοῦ καθολικοῦ Χελανδαρίου ποὺ εἴναι κεφαλαιώδους σημασίας γιὰ τὴν ὀρχιτεκτονικὴ ιστορία τοῦ Ἅγιου Ὄρους:

34. Ἀποψη Ν.Δ. γωνίας τῆς στέγης του Καθολικού.

35. Διακοπη τῆς ζώνης (m).

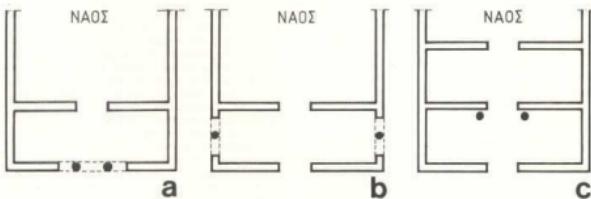
36. Αύτοκρατόρες από Βόρειο πλαίσιο άνωταλικού τοίχου της λίτης: 'Ιωάννης Κατακουζήνος, 'Άγιος Στέφανος Decanski, 'Άνδρωνικος Παλαιολόγος ὁ Γ.'

37. Αύτοκρατόρες στο νότιο πλαίσιο άνωταλικού τοίχου της λίτης: 'Άνδρωνικος Παλαιολόγος ὁ Β., Στέφανος Ουρωπή ο Μιλώνιν, 'Άγιος Στέφανος.

38. Δάπεδο λίτης.

40. Κατόψιες υποθετικών ναυρημάτων με διαφορετικές θεσείς διδύμων κιονών.

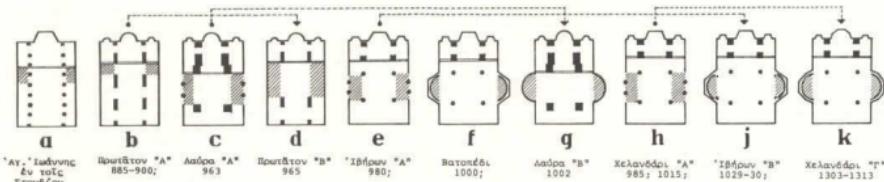
1.- 'Η ἐπισημανται καὶ ἡ σὲ γενικές γραμμές καταγραφὴ ἐνὸς ἄγνωστου ἀλλὰ δρίστου βυζαντινοῦ μημείου τοῦ λαμπροῦ 11ου αἰώνα, στὴν δέση τοῦ σημερινοῦ καθολικοῦ. 'Η ρυθμολογία καὶ ἡ ποιότητα τοῦ τέμπλου καὶ τοῦ δαπέδου, τὸ αἰσθητικό τετράγωνο τῆς κάτοψης, τὰ πολλὰ κατέλαπτο γλυπτικῆς, οἱ γενέκες διαστάσεις ἐπιτέρπουν, ἀφ' ἐνὸς να προσδύουμε ὃντας παράσταση τοῦ μημείου, ἀφ' ἔτερου να τὸ κατατάξουμε σέ πολὺ ὑψηλὴ βαθμίδα συνθετικῆς ποιότητας, σὲ σύγκριση μὲ τὰ υπόλοιπα σύγχρονά του καθολικά τοῦ 'Άγιου Όρους.'

2.- 'Η προσθήκη τῶν χορῶν σ' ἔνα τύπῳ ναοῦ χωρίς χορῶν.

3.- 'Η εἰσαγωγὴ στὸ 'Ορος τοῦ τύπου ναοῦ μετὰ λίτης.

Τά δύο τελευταῖα, καθιστῶν τά υπάρχον καθολικά τοῦ Χελανδρίου ἔναν ἐντελώς ιδιαίτερο κρίκο στὴν ἀλισσίδα τῶν ἀρχιτεκτονικῶν γεγονότων, που κατέλην στὴ διαμόρφωση τοῦ ἀθηναϊκοῦ ἡ ἀγορευτικοῦ τύπου.

A. Σχετικό μὲ τοὺς χορῶνς ὃς ὑπενθύμισμε πώς οι οικοὶ ποὺ δόχολητον μὲ τὴν ἀρχιτεκτονικὴν τοῦ καθολικοῦ⁸³ μποροῦν νά χωρισθοῦν στὶς δύο μεγάλες ομάδες πού ὀντιμετωπίζουν τὴν ἐν γένει βυζαντινὴ τέ-

41. Σχηματικές κατόψιες μὲ ἐνδειξη τῆς βαθμοίσιος ἐμφάνισης τῶν χορῶν.

Architectural Remarks on the Helandari Catholicon or Evolution of the Type of Church with Side-apses and Liti on Mt. Athos

Paul M. Mylonas

1.- The templion, (Fig. 5) already published²⁴, is made of parts belonging to two different styles: the part corresponding to the prothesis is typical of 10th or early 11th c. temples²⁵, (Figs. 6,7,9) while the other two bays, belong to a 14th century style²⁷⁻²⁹ (Fig. 8). A chancel-door similar to the one of the Protaton (10th c.) can be seen in the monastery museum.

2.- The marble floor³⁰, published in its greater part³², extends mostly through the central part of the church (Figs. 11,12,13), in a rectangular pattern related to the four columns. Bands of *opus sectile* decorated with alternating circles and squares or rectangles run from column to column forming a large rectangular pattern; To this main rectangle other rectangular patterns are added to the north, south, east and west. It must be noted, however, that the floor of the side apses follow a different pattern, whereas the areas around the outer edges of the column-bases as well as the areas of the angia compartments do not follow any scheme but are simply infillings. (Figs. 14,15,16). To explain this antinomy the following alternatives could by suggested: a) during a major reconstruction (obviously the one of the early 14th c.) an 11th c. floor from another church was taken and laid out, the missing areas being supplemented by other designs, as in the side apses, and the rest was filled with whatever slabs were at hand. However, the removal of an existing marble floor is, in itself, an extremely difficult technical problem, even today. In any case, no similar transfer has been recorded in the history of art. b) a second alternative would see the copying of 11th c. patterns during the 14th c. reconstruction. However this is unfeasible from an artistic point of view, and this is the reason why no century can copy another century. But even if we accept that this did happen at Helandari, then why the general design was not followed for all the parts of the church floor? c) A third explanation would accept that the ancient parts of the floor have remained *in situ* since the 11th c. and that major structural changes required a new floor design for the areas of the side apses and new laying of the angle compartments. If this third alternative is accepted as valid, then one should also accept that the existing ancient floor is part of a 10th or 11th c. church, which judging from the quality of the marble floor, should be considered as extremely important. A comparison of this floor to other similar floors dating from the 11th c.⁴¹⁻⁵¹ (Figs. 17,18), as in Hosios Loucas, Lavra, Iviron, Nea Moni, Stoudiou, Vatopedi, Xenophontos, St. Demetrios of Vatopedi, Church at Veljusa (Southern Serbia), will provide sufficient argument to

attest that the main floor of Helandari belongs to the 11th c. and to the same decorative style as all the others mentioned above. This last fact leads to the conclusion that these marble patterns were, to a certain extent, pre-assembled and came from a common handicraft center, located most probably at Prokonesos⁵², the sea of Marmara. On the other hand the marble floor covering the side apses with *cosmati-like* patterns reminds one of Italian or Dalmatian style and should be ascribed to the 14th c.

3.- The bases of the four central columns are fitted with spurs at each corner of the plinth (Fig. 19). This, however, is a feature unknown in Byzantine architecture but well-known in Romanesque and Gothic buildings (Fig. 20) as well as in Serbian ones, such as Decani (Fig. 21), which is also a monument of the 14th c. Having accepted that these bases belong to a Serbian style of the 14th c. one will also have to accept: a) that the columns, the vaults and cupola, if not an even larger part of the church, have been torn down and rebuilt as they are now, b) that the initial flooring has been removed from the angle compartments and the outer edges of the columns, to accommodate the new bases, which follow exactly the dimensions of the old ones⁵⁴ c) that the exact position of the old (and new) bases indicate the geometric setting of the old church which, compared to other 11th c. Athos churches, can offer enough elements for an approximate theoretical reconstruction of the original monument (Fig. 22).

4.- It has been pointed out that the flooring of the side-apses is of a different design than the main floor. Additionally the angles k1-k1 and k2-k2 (Fig. 12) are extended into the area of the side-apses proper and that the angles of the interior curved walls of these apses (Figs. 12-points A,B,C,D, Fig. 24) stand on the decorative bands of the old floor. At this point one should note that the side-apses of Helandari differ from all other Athonite side-apses by having axial three-lobed entrances, decorated by twin columns bearing capitals with 10th - 11th c. decorative patterns (Fig. 25)⁵⁵. These three-lobed openings naturally remind of three-lobed or twin-lobed diaphragms of the typical Byzantine cross-in-square type of church without side-apses (Fig. 26). One may recall the case of Megisti Lavra in which the northern and southern ends of the side cross-arms have been removed and replaced by side-apses or choirs⁵⁶. One is therefore led to conclude that a similar solution was applied at Helandari (Fig. 27). This fact is also reinforced by the dedicatory inscription which mentions the «narrowness» of the old church as the reason for which it was torn down to make room for the new one.⁵⁷ The justification of «narrowness» is also present in texts referring to the rebuilding of the Protaton, whereas in a text relating to the structural changes in Lavra, mention

is made of an «enlargement»⁵⁸. The transaction of the three-lobed openings called for either the fitting of existing 11th c. carved slabs or for the carving of new ones (Fig. 28), the new ones following 14th c. patterns.⁵⁹

5.- The masonry work looks homogeneous (Figs. 29,30), a fact which supports its rebuilding. The side-apses as well as the chancel apse are five-sided, a feature particular to the 12th-14th centuries (Fig. 3). The cross-vaults over the prothesis and diaconicon are ribbed, but the section of the ribs is semicircular (Fig. 31), a feature which belonging to western rather than to a Byzantine style further confirms the 14th c. dating.

6.- The wide narthex or *liti* appears on Athos for the first time at Helandari, while the older known example is the one at the Panaghia Church of Hosios Lucas, dating from the middle of the 10th c. The *liti* of Helandari shows structural (Figs. 32-35,38,39)⁶¹⁻⁷⁴ and decorative features (Figs. 36,37,40)⁶⁵ which can lead to two opposing theories: a) that the *liti* was supposedly added at a later date namely in 1347 and b) that the *liti* belongs to the rebuilding of the early 14th c.

7.- The remarks made in this paper emphasize three episodes in the building history of the Helandari catholicon that are of capital importance in the development of church architecture on the Holy Mountain:

a.- The tracing and discovery of a byzantine monument of the 10th-11th c. — unknown until now, but outstanding — which stood in the place of the present catholicon and was of the cross-in-square type without side-apses. b.- The addition of side-apses to a church of the type without side-apses, three centuries after the first application of the type with side-apses at Lavra. c.- The appearance of the type of church with *liti* for the first time on Athos (Fig. 42).⁶⁶⁻⁶⁸

One should stress the fact that quite a few scholars have so far considered the type of cross-in-square with side-apses, (known also as Athonite type), as a uniform design, based on still-unknown originals from Asia Minor, the Caucasus or Constantinople. Some of the author's latest publications^{23-29 43 59-60 74 83-85} however, could instead promote a new approach theory according to which there has been an evolving course from churches without side-apses (Protaton, perhaps Vatopedi, Lavra, perhaps Iviron, Heleandari, etc.) towards the well-known Athonite type of church with side-apses (Fig. 41). Whenever this development took place it must be dated between roughly 1000 and 1300.

This new fashion was applied either by the addition of side-apses, as in Xenophontos or St. Demetrios of Vatopedi, or by the building of new churches with the new feature. This fashion and type spread not only on Athos but also from Athos to Macedonia, Serbia, the Danube countries and the rest of Greece.